

XVII-XVIII ЗУУНЫ ЭХЭН ХАГАСЫН МОНГОЛ УЛС

1.1. XVII зууны эхэн үеийн монголчууд

XVII зууны эхэн үед монголчууд *Халх* (Халх Монгол), *Өмнөд Монгол* (Өвөр Монгол), *Ойрад* (Баруун Монгол) гэсэн гурван хэсгээс бүрдэж, Халх болон Өмнөд монголчууд одоогийн Монгол улс, БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны нутагт, ойрадууд Алтайн нуруунаас баруун тийш, буриадууд Байгаль далай орчим тус тус оршиж байв. Энэ үед Монголын уламжлалт засаг захиргааны түмэн хэмээх ойлголт хэрэглэгдэхээ больж, аймаг, хошуу, отог зонхилох болжээ.

Батмөнх даян хаан Халх түмнийг гал голомтоо өвлүүлэх монгол заншил ёсоор отгон хөвгүүн Гэрсэнз жалайр хун тайжид хувь болгон өгч, Гэрсэнзийг нас барахад их хатан Жимсгэнэ түүний эзэмшлийг 7 хөвгүүндээ хуваан захируулснаар *Халх долоон отог* үүссэн түүхтэй. Халхын долоон отог нь *Халх долоон хошуу* хэмээн нэрлэгдэх болж, зүүн, баруун гарт хуваагдан баруун гарыг Засагт хаан, зүүн гарыг Түшээт хаан, Сэцэн хааны ноёд бүрдүүлж байв. Халхын баруун хойт нутагт Шолой убаш, түүний хөвгүүн Омбо-Эрдэнэ нар хүчирхэгжин Оросын түүхэнд *Алтан хааны улс* хэмээн нэрлэгдэж байжээ.

Өмнөд Монгол нь Цахар, Хорчин, Түмэд, Юншээбүү, Ордос, Асуд, Найман, Жаруд, Авга, Авга нэр зэрэг арван зургаан аймагтай байв. Ойрадын хувьд Цорос, Торгууд, Хошууд, Дөрвөд, Хойд аймаг бусдаасаа илүү нөлөөтэй байжээ. Өгүүлэн буй үед Ойрадын доторхи Торгууд аймаг, Дөрвөдийн зарим хэсэг баруун хойд зүг Ижил мөрөн рүү, Хошууд аймаг зүүн урагш Хөх нуур зүг тус тус нүүдэллэсэн юм.

XVI зуунд Монголын их хаан зүүн Монголыг бүрэн захирч, Ойрадыг хараат байлгахыг оролдож байсан бол XVII зууны үеэс их хаан зөвхөн өөрийн мэдлийн Цахар түмнийг мэдэх болтлоо эрх хүч нь буурчээ. Монголын их хааны хүч нөлөө бууран доройтсон нь олон жилийн улс төрийн тархай бутархай байдал ноёрхсоны шууд үр дагавар хэмээн судлаачид үздэг.

Чингис хааны удмын Монголын сүүлчийн эзэн хаан Лигдэн хутагт (1604-1634)-д Өмнөд Монголын арван зургаан аймгаас Цахар болон Харчин, Хорчин, Ар Хорчин аймгууд захирагдаж байсан юм.

XVII зууны эхэн үеийн Монголын гадаад байдал нэлээд ээдрээ, төвөгтэй нөхцөлд байв. Монголын өмнө орших Мин улсын хагалан бутаргах бодлогын зэрэгцээ баруун хойд болон хойд талаас Хаант Оросын газар нутгийн түрэмгийлэл нүүрлэж, зүүн урд талд байгуулагдсан Умард Алтан улсын өсөн нэмэгдэж буй аюул, сүр хүч монголчуудын улс төрийн амьдралд сөргөөр нөлөөлсөн байна. Мөн Монголын баруун хэсэгт Ойрад монголчууд Казахын улсууд, Моголистантай байнгын дайн, тэмцэлдээнтэй байв (*Монгол улсын түүх*. Дөтгөөр боть. УБ., 2003, 57-р тал).

Лигдэн хаан баруун, зүүн түмнийг нэгтгэн захирч, дотоодын хямралыг зогсоох, Мин улстай цэргийн холбоо тогтоох замаар Манжийн түрэмгийллийн эсрэг тэмцэх бодлого баримталж байжээ. Өмнөд Монголд Лигдэн хааны төвлөрсөн засгийн бодлогод дургүйцсэн салан тусгаарлах хөдөлгөөн хүчтэй байсан бөгөөд их хаан бусад аймаг, улсуудын биеэ даан салан тусгаарлах үйл

ажиллагааг *төрөөс этгээд үйл явдал* хэмээн үзжээ. Халхын ноёдын хувьд Лигдэн хааны бодлого, үйл ажиллагааг дэмжсэн, эсэргүүцсэн хоёр хэсэг байв.

Манжийн Нурхач хаан 1619 онд Мин улсын жанжин Янь Хао, Пи Жоу бо нарын цэргийг цохиж, улмаар Телин, Кайюан, Ляоян зэрэг хотуудыг эзэлсэн бол Лигдэн хаан Гуаннин хотыг довтлон алба авчээ. Энэ үеэс Мин улс монголчуудтай харилцах уламжлалт бодлогоо өөрчлөн Лигдэн хаантай холбоо тогтоон, түүний хүчийг ашиглан Манжаас сэргийлэх зорилгоор хилийн худалдаа хийхийг зөвшөөрч, Лигдэн хаанд жил бүр мянган лан мөнгө өгч байсан түүхтэй.

Мин улс болон Лигдэн хааны хооронд холбоо тогтсон нь монголчуудыг өөртөө татаж, хүчээ нэмэгдүүлэх замаар Хятадыг эзлэх гэсэн Манжийн бодлогод тээг болсон учир Нурхач эхэндээ Лигдэн хаантай аядуу харилцахыг оролдсон ч эс бүтжээ. Лигдэн хаан Манжтай холбоотон болохыг хүссэнгүй 1619 оны XI сард Нурхачид “Дөчин түмэн Монголын эзэн баатар Чингис хааны зарлиг” хэмээн бичсэн тулган шаардах захидал бичиг илгээсэн байдаг.

“Дөчин түмэн Монголын эзэн баатар Чингис хааны зарлиг. Усны гурван түмэн

Лигдэн хааны захидал бичиг

“Дөчин түмэн Монголын эзэн баатар Чингис хааны зарлиг. Усны гурван түмэн Манжийн эзэн Хөндлөн гэгээн хаан мэнд буюу. Хятад улс бид хоёр лугаа эртнээс өшөөт бөлгөө. Морин жилээс инагш Хятад улсыг зовоохуй чинь сонслоо. Энэ хонин жилийн зун би биеэрээ морилж Хятадын Гуаннин хотыг оруулж алба авлаа. Эдүгээ чи Гуаннингийн хотод цэрэг морилвоос би чамайг саад хиймүү. Бид хоёр дайсан үгүй болов. Оруулсан улсаа чамд автаас нэр минь ямар болму. Энэ үгийг минь эвдвээс бид хоёрын зөв бурууг дээр тэнгэр нэр ялгаж мэднэм зэ...” (Манжийн үнэн магад хууль. УБ., 2009, 78-р тал)

Манжийн Нурхач 1620 оны II сард Лигдэн хааны тулган шаардах бичгийн хариуг илгээж “... *гурван түмэн улс үгүй бөгөөтөл дөчин түмэн хэмээн эртний үгээр омгорхон, улсыг минь цөөн гурван түмэн хэмээн доромжлохыг тэнгэр мэднэм зэ ... тэнгэр газарт ивээгдэх өлзий хутгийг үл үйлдэн их нэр төрийг үл сэтгэн, эд таваарт хурьцаж, гэмгүй явах харь улсын хааныг доромжлон муу сэтгэж явахуйг чинь тэнгэр газар үл мэдэх буюу...*” (мөн тэнд) гэж эрс эсэргүүцэв. Ийнхүү Лигдэн хааны шахалт, Мингийн эсрэг тэмцэх дайнд Лигдэн хааныг татах Манжийн бодлого аль аль нь амжилт олоогүй юм.

Манж нар 1621 онд Мин улсын Шэньян зэрэг хэдэн хотыг эзлэн, Ляодунд бэхжсэнийхээ дараа Монгол аймгуудын талаар явуулах бодлогодоо өөрчлөлт оруулав. 1623 оны V сард Нурхач Абахай, Дэглэй нараар удирдуулсан 3000 цэргийг хөдөлгөж, Жарууд аймгийг довтлон цохиж, харьяат иргэдийг хураан авч, 1624 оны эхээр Хорчины ноёдод элч илгээж, холбоо тогтоох санал тавьсанд Хорчины Ууба тэргүүтэй тайж нар цагаан морь, хар үхэр алж, тангараг тавин холбоо байгуулсан байна. Энэ үеэс манж нар монголчуудыг дотроос задлан хүчийг нь тарамдуулж цувруулан эзлэх бодлого явуулжээ (*Монгол улсын түүх. Дөтгөөр боть. УБ., 2003, 62-р тал*).

Лигдэн хаан нийт Монголыг оройлон захирахын тулд юуны өмнө өөрийн хувь

эзэмшил Цахар түмнийг өөрчлөн зохион байгуулж, найман отог бүхий Цахар түмнээ монгол уламжлалаар зүүн, төв, баруун гурван түмэн болгон хуваажээ. 1617 онд Лигдэн хаан Авга хар нэрт ууланд нийслэл Цагаан хотыг байгуулсан нь тухайн үеийн Монголын улс төр, эдийн засаг, соёлын том төв болон хөгжсөн байна. Лигдэн хаан нийслэл хотыг шинээр байгуулсан нь түүний Цахараар төвлөрсөн нэгдмэл улсыг бататгаж тогтооход чиглэсэн арга хэмжээний нэг байв.

Лигдэн хаан төвлөрсөн засаглалыг тогтооход их хааны нэр хүнд чухал ач холбогдолтой болохыг ухамсарлан Монголын нэгдсэн улсыг байгуулагч Чингис хаан болон төр, шашны хос ёсыг анхлан тогтоосон Хубилай хааны номын цолыг авч хэрэглэжээ. Лигдэн хутагт хааныг *“Суут Чингис даймин сэцэн, зүгүүдийг тийн бөгөөд ялгуугч бала чакраварти, дай тайсун, тэнгэрийн тэнгэр, дэлхий дахины хурмаст, алтан хүрдэнийг орчуулагч номын хаан”* (Шара түджи. Москва, 1957. стр.75) хэмээн өргөмжилж байсныг сурвалж бичигт тэмдэглэсэн буй.

Лигдэн хааны бүх Монголыг эе эвээр нэгтгэх бодлого салан тусгаарлах эрмэлзэл бүхий улс төрийн бүлэглэлүүдийн үйл ажиллагааны уршгаар хэрэгжиж чадаагүй юм.

XVII зууны сүүл гэхэд тал нутгийн нүүдэлчин монголчууд улс төрийн талаар дахин нэгдэх бололцоо бараг шавхагдсан байв. Монгол орон хэдийгээр гурван том хэсэгт хуваагдсан боловч Монгол төрийн тусгаар тогтнолыг хамгаалах, хадгалан үлдэх зорилго, үйл ажиллагаа, оюун санааны хэлхээ холбоо тасраагүй үргэлжилсээр байсан юм. Гэвч тухайн цагийн түүхэн нөхцөл байдал, монголчуудын дотоодын тэмцэл, хөрш зэргэлдээх Манж Чин гүрний эзлэн түрэмгийлэх бодлого, үйл ажиллагаа нь эцсийн дүнд Монгол төрийн тусгаар тогтнолд сөрөг нөлөө үзүүлсэн байна (*Монгол улсын түүх*. Ерөнхий суурь боловсрол эзэмшихэд зориулсан сурах бичиг. УБ., 2017. 257-р тал).

1.2 Баруун Монголчууд

Дөрвөн Ойрадын холбоо:

Шигтгээ: Элбэг Нигүүлсэгч хааны үеэс Монголчууд баруун, зүүн гэсэн үндсэн хоёр хэсэгт хуваагдсан бөгөөд Дөчин түмэн Монгол, Дөрвөн түмэн Ойрад буюу Дөчин Дөрвөн хоёр гэж түүх сударт тэмдэглэгдэж иржээ.

Дөрвөн түмэн Ойрад буюу Ойрадын холбоо нь түүхэнд бүрэлдэхүүний хувьд гурван удаа шинэчлэгдсэн. XVI зууны эцсээс XVII зууны эцэс хүртэл Ойрадын засаг захиргааны нэгж нь Зүүн Монголын адил хошуу байжээ. Ойрадын түүхийн гол сурвалж хэрэглэгдэхүүнүүд болох Габаншаравын “Дөрвөн Ойрадын түүх”, Түмэн овогт Баатар Убашийн туурвисан “Дөрвөн Ойрадын түүх”, “Хо өрлөгийн түүх” зэрэг сурвалжид анхны Дөрвөн Ойрадын холбоог тэмдэглэхдээ: өөлд 1 ойрад, хойд, батуд 1 ойрад, барга, буриад 1 Ойрад, дөрвөн анги буюу үүнд Чорос, Дөрвөд, Хошууд, Торгууд нар 1 Ойрад болох тухай дурьджээ.

“Хо өрлөгийн түүх”-д бичсэнээр *“Ер нь анхан урьд дөрвөн аймаг салж, Дөрвөн ойрад гэж аймаг тогтсон байна. Тэргүүн нь өөлд нэг ойрад, хоёрдогч хойд баатуд нийлж нэг ойрад гуравдагч барга, буриад нийлж нэг ойрад, дөрөвдөгч нь дөрвөн ангиас нийлж нэг ойрад¹. Энэ дөрвөн ойрад тогтоод тэргүүн дөрвөн ойрад гэж нэрийдэгдсэн байна”* (На.Сүхбаатар, Хо өрлөгийн түүх 2001, 160) гэжээ.

Анхны Дөрвөн Ойрадын холбоо Өөлд аймаг тасарч нүүсэн үеэс буюу XVI зууны эхээр задарчээ.

Дунд Дөрвөн Ойрадын холбоо байгуулагдсан үеийг (1502-1637 он) “Хо өрлөгийн түүх”-д *“хошуудыг дан биеэрээ нэгэн ойрад, өөлд (Зүүнгар)-ийг нэг ойрад, торгуудыг нэг ойрад, дөрвөдийг нэг ойрад болгож тогтоод дунд дөрвөн ойрад гэж тогтов”* гэж өгүүлсэн. Хошууд, Торгууд, Дөрвөдүүд дангаараа нэг Ойрад, Зүүнгар буюу Чорос аймгийнхан нэг Ойрад болон бүрджээ.

Сүүлийн Дөрвөн Ойрадыг *“Бас дахиж дөрвөн ойрад тогтохдоо, хошууд дундуураар нэг ойрад, торгуудын оронд Зүүнгар нэг ойрад, дөрвөд нэг ойрад, үлдсэн хойдын дундуураар нэг ойрад гэж, сүүлийн дөрвөн ойрад (1637-1658)”* (На.Сүхбаатар, Гавааншаравын Дөрвөн Ойрадын түүх 2001, 81) гэж тэмдэглэжээ. Сүүлийн Дөрвөн Ойрадын холбоонд Хошуудын тал нь 1 Ойрад, Зүүнгар (чорос) 1 Ойрад, Дөрвөд 1 Ойрад, Хойдын тал нь 1 Ойрад гэж харьяалагдаж байв.

Өөлд буюу хожмын нэр нь Чорос, Зүүнгар хэмээгдэх аймгийн тухай: Өөлдийн Тогоон тайшид олон аймгууд даган очиж, дунд Дөрвөн Ойрадын холбоог бүрдүүлсэн тухай ихэнх түүхийн бичгүүдэд адил тэмдэглэгджээ. Өөлд аймаг бол эхэн үедээ Ойрадын гол аймгийн нэг байсан аж.

Шигтгээ: *Жамсрангийн Цэвээн абугайн тэмдэглэснээр бол “Өөлдийн нэр нь XV зууны үеэс алдаршсан. Ойрадтай зэрэгцэн явах тул зарим эрдэмтэд өөлд хэмээх аймаг нь ойрад хэмээх үгийн нэлээд бичигт хазгай дуудаж, өөлд болсныг монголчууд аяндаа дагалдаж өөлд хэмээх болжээ. Зарим нь Өөлд Ойрадаас өөр нэг аймаг мөн болоод, Дөрвөн Ойрадын гол хүч нь болж явсан тэргүүлэгч гишүүн нь мөн болой. Өөлд хэмээгч нь их ястны нэр, Ойрад хэмээгч нь холбогдох улсын нэр болой. Энэхүү холбооны тэргүүнд Өөлд явснаар энгийн үг ба судар түүхэнд ч өөлд улс хэмээмэй”² хэмээн тэмдэглэжээ.*

Ойрад хэмээх үг нь нийт Дөрвөн Ойрадын холбоог заасан ерөнхий нэр бол Өөлд гэдэг нь Ойрадын гол аймгийн оноосон нэр ажээ.

XV зууны үед Өөлдүүд ихэд нэр нөлөөтэй байсан бөгөөд бидний дурьдан буй үед олон хэсэг салж бутран, Чорос, Зүүнгар хэмээгдэх болж цөөн хэсэг нь Өөлд нэрээрээ Алтайн уулаар нутаглах болжээ. Хожим Чин улсад эзлэгдсэний дараа Зүүнгар хэмээх нэрийг хэрэглэхийг үл зөвшөөрч байсан учир өөлд хэмээх нэрийг дахин хэрэглэж байв. Монголын Нууц Товчоонд Дува сохорын салж нүүсэн дөрвөн хөвгүүний удам бол Өөлд, Дөрвөдүүд гэж тэмдэглэсэн байх ажээ. Өөлд нь биерхүү, өсгөлүүн, том гэсэн утгатай үг гэж эрдэмтэд үздэг.

¹ Өр Монгол буюу Зүүн Монгол гэж бас тэмдэглэсэн байдаг. Зүүн Монголоос хүчээр оруулсан аймгуудыг Өр Монгол хэмээн нэрийдээд, XVI зууны эцсээс Өр Монголын оронд Өөлд аймаг орсон гэж бий.

² Цэвээн Ж.Дархад, хөвсгөл нуурын урианхай, дөрвөд, хотон, баяд, өөлд, мянгад, захчин, торгууд, хошууд, цахар, дарьганга, Алтайн урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал, үндэс байдлын тухай өгүүлэл. САХХ. Үрэмчи., 1992. тал 272

Дөрвөдийн угсаа гарвал: “Монголын Нууц Товчоо”-нд өгүүлснээр “Чингис хааны дээд өвөг Добу мэргэний ах Дува сохор нь Дөрвөн хөвгүүнтэй бөлгөө. Дува сохорыг нас барсаны дараа дөрвөн хөвгүүн Добу мэргэнийг ах гэж үзэхгүй доромжилж, салж нүүгээд дөрвөн овогтон болжээ”. Эл дөрвөн хөвгүүнийг Доной, Догшин, Эмнэг, Эрхэ хэмээх нэртэй гэх бөгөөд удам нь Дөрвөдийн дээд өвөг болсон гэж бий.

Шигтгээ: *Дөрвөд нар 1190-ээд оны эцсээр салжиуд, татар, жадаран, ойрад зэрэг аймгуудтай холбоолж, Тэмүүжинийг эсэргүүцэж байснаа, 1205 онд Их Монгол улсын бүрэлдэхүүнд орж захирагджээ.*

Монголын Эзэнт гүрэн мөхсөний дараа Ойрадууд Алтайд нутаглахад, тэдний бүрэлдэхүүнд Дөрвөд нар орж, Эрчис мөрний дунд хавиар нутаглан суух болжээ.

Хүн ам нь олшрон нэмэгдэж, дотроо их Дөрвөд, бага Дөрвөд, баруун Дөрвөд, зүүн Дөрвөд хэмээн хэд хуваагдсан байна.

1757 онд Манж Чин улс Зүүнгарын хаант улсыг эзлэн авсныхаа дараа Дөрвөдийг хоёр аймаг болгон, Үнэн зоригт хан аймаг, Далай хан аймаг хэмээн нэрийдэж, Ар Монголын засаг захиргаанд хамааруулан, Ховдын Манж сайдын газарт захируулжээ.

Хойд, батудын угсаа гарвалын тухай: “Богд Чингисийн уг” зохиолд “Анханд Бу хааны цагт ойрад, халх хоёр ялгарч гарч ирээд, ойрад дотроо нийлж, хойд бие дэх ойрадыг Хойд гэж нэр өгөв” (На.Сүхбаатар, Ойрад Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд (Богд Чингисийн уг, Дөрвөн Ойрадын уг, Хошуудын угийн түүх бичиг) 2002) гэж өгүүлсэн нь бий. Хойдын тухай мэдээ ховор юм. Хойд нар нь дунд Дөрвөн Ойрадын холбооны үед Дөрвөд нарын дотор багтаж байсан учир сурвалжуудад харьцангуй бага мэдээ үлджээ. Хойд гэдэг нь үгийг утгын хувьд хоньтон гэж тэмдэглэсэн нь бий.

Шигтгээ: *Хойдын ноёд нь Ойрадын Хутуга бэхийн үр сад байжээ. Хутуга бэхийн үр хүүхэд нь Чингисийн алтан ургаас тасралтгүй гурван үе хатан буулгасан учир тэдний “яс нь цайж, цагаан тугийн ноён болсон” гэж сурвалжид тэмдэглэжээ.*

Батуд аймгийн тухай тун бага мэдээ бий бөгөөд эхний Дөрвөн Ойрадын холбоонд багтаж байгаад дахин Ойрадын холбооны түүхэнд нэр нь гарсангүй. “Богд Чингисийн уг” зохиолд Батудын түүхтэй холбоо бүхий нэгэн мэдээг өгүүлэхдээ “Хойдын Их Мянган гэх нэртэй хүн загас шүүж явтал усны долгион дотор нэг нялх хөвгүүн урсч явсаныг авсанд тэр хөвгүүний уг их Мянган угтай гэв. Хөвгүүнд мэргэн гэж нэр өгөв. Өсч их болоод унаж морь даадаггүй болон Хойдын ноён болж явсанд” (На.Сүхбаатар, Ойрад Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд (Богд Чингисийн уг, Дөрвөн Ойрадын уг, Хошуудын угийн түүх бичиг) 2002, 65-66) хэмээжээ. XV зууны эхээр Дөрвөн Ойрад нь хоёр гарт хуваагдаж, Зүүнгарыг нь Алагтөмөр, баруун гарыг нь Батуудын Хатантөмөр нар мэдэж байв.

Торгуудын угсаа гарвал: Торгуудын гарал үүслийн талаар хэд хэдэн таамаглал дэвшүүлсэн байдаг. Ихэнх судлаачид Торгуудыг Хэрэйдийн Ван хаанаас гаралтай гэж үзжээ.

Он гэдэг нэрийг авч үзэхдээ судлаач нар өөр өөр саналтай байна. Торгуудын өвөг болох Он тайш нь Хэрэйдийн Ван хаан мөн гэдэг асуудал ихээхэн эргэлзээтэй байна.

Габаншаравын “Дөрвөн Ойрадын түүх”, Баатар Убашийн “Дөрвөн Ойрадын түүх”-д тэмдэглэхдээ *”Торгууд дөрвөн ойрадад тэргүүн иржсн түшсэн хаан нь Мкас Даван хэмээх, монголчилвол Мэргэний эрхэт”* гэж гарал үүслийг нь тэмдэглэжээ.

Хошуудын угсаа гарвал: “Хошууд нь Торгуудын адилаар XIII зууны эхээр цэргийн зохион байгуулалтаас улбаалан үүссэн аймаг ажээ.

Шигтгээ: *“Энэхүү кошакул “хошуул” гэсэн нь угтаа кош буюу хош, хос гэсэн утгатай монгол үгэнд „оод” дагавар залгаж бүтээсэн үүсгэмэл нэр гэлтэй. Хошууд нар XIII зуунд Монголын торгон цэргийн бүрэлдэхүүнд оролцож, хорчин нарын хамт улмаар Чингисийн дүү Хавт Хасар, түүний угсааны ноёдод захирагдаж явсаар, XV зуун хүрчээ” гэж доктор А.Очир бүтээлдээ тэмдэглэжээ. (А.Очир 1993, 82-83)*

XV зууны сүүлчээс Хошууд нар хүн амын тоо, Ойрадын дотор нэр нөлөөгөөрөө өсч, мэдэгдэхүйц байр суурь эзлэх болсон байна.

Анхны Дөрвөн Ойрадын холбоонд Хошууд, Торгууд хоёр аймаг нийлж, нэг Ойрадыг бүрдүүлж байсан бөгөөд XIII зууны үед Их Монгол улсын төрд гүйцэтгэж байсан үүргээрээ ижил байсан учраас олон зууны турш ихэд ойр дотно холбоо сүлбээтэй байжээ.

Хөхнуур болон Ижил мөрний зүг нүүсэн нүүдлүүдэд Хошууд нар нь Торгуудтай адил голлох байр суурьтай оролцсон байдаг аж. Хошуудын Төрбайх (Төрбарих) хэмээх Гүүш хаан нь энэ үеийн Ойрадын түүхэнд гол байр суурь эзлэх бие хүн байсны хувьд Хөхнуурын зүг хийсэн Ойрадын их нүүдлийг удирдан толгойлсон байна. Түүнтэй хамт Хо өрлөгийн удмын Торгууд ноёд олноор Хөхнуурын зүг нүүдэллэсэн.

XVI зууны эцсээс Хошуудын зарим хэсэг нь баруун урагшаа Үрэмчи, Бар хөл хавиар нутагласан ба харин зарим хэсэг нь XVII зууны эхээр Торгууд, Дөрвөд аймгийнхантай цуг Ижилд хүрч суурьшсан болой. Хөхнуурын зүг нүүдэллэсэн Хошууд Монголчуудын удам өдгөө БНХАУ-ын бүрэлдэхүүнд Дээд Монгол буюу Хөхнуурын Монголчууд хэмээх нэртэйгээр суурьшиж байгаа билээ.

Зүүнгарын түүх: Ойрадын цэргийн жагсаалын голд Хошууд, Зүүнгат нь Өөлд, баруун гарт Торгууд, сүүлд нь Дөрвөд, Хойд цэргүүд жагсдаг байсан тул ийнхүү Өөлд-Чоросын нэрээр Зүүнгар гэгдэх болжээ. XVI зууны сүүлээр Дөрвөн Ойрадын зарим ноёдууд албатаа дагуулан, баруун хойшоо нүүдэллэх болсон аж. Ойрадууд ийнхүү нутаг алгасан нүүдэллэх болсон нь Ойрадын холбооны хүчийг ихэд тарамдуулах болжээ.

XVII зууны эхэн үед Ойрадын холбоо хүчирхэгжихийн хэрээр гадаад, дотоод нөхцөл ч өөрчлөгдсөн. Хаант Орос нэгэнт Урал уулыг давж, баруун Сибирээс Зүүн Сибирьт өргөжиж, Дөрвөн Ойрадын захиргаан дор байсан хиргис болон барга, буриадын нутаг дэвсгэрт түрэн орж ирсэн байв.

Говийн өмнө Лигдэн хаан 1604 онд Монголын их хаанд өргөмжлөгдөж, Цахарын хүч чадал ихсэхтэй зэрэгцэн, баруун гурван түмэн сулран доройтож байв. Зүүн хойд хятадын нутагт Зүрчид аймаг гэнэт товойн гарч, Нурхач баатар Алтан улсын хаан хэмээн өргөмжлөгдөв. Халхад Засагт хан, Сэцэн хан болон Түшээт хан гэсэн гурван хан зэрэг гарав.

1636 онд Өмнөд Монгол Манжид эзлэгдсэнээр улс төрийн төв ч өөрчлөгдсөн ажээ. Мөн энэ үед Ойрадын хүн ам хийгээд мал сүрэг үлэмж их

өссөн гэж сурвалжид бий. Габаншаравын “Дөрвөн Ойрадын түүх” зохиолд Ойрадын ноёд албат иргэдээ хэрхэн арвитгасан тухай “Түүш хаан таван мянган улсаа мэдээд, хойно тоолшгүй Төвдийг эзлэв. Торгууд Дайчин 160 өрх ирээд бум гүйцэв. Зоригт хунтайж долоон хүн зулж гараад дөрвөн түмэн болов. Лувзан далан өрх аваад есөн жилд найман мянга гүйцэв” зэрэг өгүүлснээс үзэхэд Ойрадын холбоог түшиж ирсэн хүн амын тоо ихэсч байсан нь хүчирхэгжих гол үндэс болжээ.

***Шигтгээ:** Баатар хунтайжийн үед Чорос аймгийн нэр түүхэнд тодрон гарч ирсэн бөгөөд тэрбээр 1635 онд Зүүнгарын хаант улсыг үндэслэн байгуулахад гол үүрэг гүйцэтгэсэн. Чорос аймаг хүчирхэгжин гарч ирэх энэ үед сүүлийн Дөрвөн Ойрадын холбоо байгуулагдсан. “Зүүнгарын хаант улс бол Ойрадын төрийн эцсийн голомт, Монгол туургатны тусгаар улсын сүүлчийн тулгуур байсан юм” гэж нэрт угсаатны зүйч Х.Нямбуу тэмдэглэжээ.*

Баатар хунтайжийг нас эцэслэсний дараа хүү Сэнгэ нь залгамжлан суусан ч удалгүй ах нартаа хорлогдон амь үрэгдсэн. Тэр үед Сэнгийн дүү Галдан Төвдөд шавилан сууж, ном үзэж байгаад, Сэнгийг алагдсаны дараа шар шувталж, Төвдөөс ирсэн.

1671 онд Зүүнгарын хаан ширээг эзлэн авсан тэрбээр Манжийн түрэмгийллийн эсрэг хүчтэй тэмцэгчдийн нэг байсан юм. Галданыг Зүүнгарыг захирах болсны дараа 1679 онд Далай ламаас түүнд Бошгот хан цол өгсөн нь бурхан тэнгэрийн бошгоор хаан болсон хүн гэсэн утга санааг агуулжээ. Галдан Түшээт хан Чахундоржтой ойлголцоогүй Халхыг хүчээр нэгтгэхээр шийдэж, хэд хэдэн тулалдаан хийсний шийдвэрлэх дайн нь 1688 оны Олгой нуурын тулалдаан байв. Олгой нуурын тулалдаанаар Түшээт ханы цэрэг Галданд цохигдон, Өмнөд Монголын зүг дүрвэн одсон.

Удалгүй Халхчууд 1688 онд Манж Чин улсад даган орох бодрол бичиг өргөж, 1691 онд Чин улсын захиргаанд оров. Чин улсын Энх-Амгалан хаан хэд хэдэн удаа Галдангийн эсрэг цэрэг илгээж, Хэрлэн гол, Туулын Зуун модны газар зэрэгт байлдаж, Халхыг нутгийг Галдангаас авсан бөгөөд удалгүй 1697 онд Галдан сэхэл авч чадалгүй байсаар амиа хорлон нас баржээ.

Цэвээнравданг (1697-1727) Зүүнгарын хаан ширээнд суух үед Чин улс түүнийг өөртөө татан харьяатаа болгохоор зүйл бүрээр оролдож байсан боловч бие даасан бодлогыг тууштай баримталж байсан. Тэрбээр нийт Ойрадуудын нэгдмэл байдлыг хадгалахын төлөө зөв бодлого баримталж байв. Цэвээнравдангийн үед Зүүнгарын хаант улсын дотоод байдал нэлээд сайн бэхэжсэн бөгөөд хүн ам нь бүгд 20 түм илүү өрх, 60 түмэн илүү хүн амтай байсан гэх. Цэвээнравдан дотоод байдлаа бэхжүүлснийхээ дараа баруун зүг Хасагийн улс, Кашгар, Турфан, Яркендын хотуудыг эзлэн, алба татвар авах болсон. Мөн Ижил мөрний Ойрадуудтай найрсаг харилцаатай байж, тэднийг эх нутагт нь авчрах санаатай байсан гэж Оросын түүхчид үздэг. Цэвээнравдан Манжийн түрэмгийллийн эсрэг тэмцэхийн тулд Төвд, Хөхнуурын газар орныг эзлэн авах зорилготой байсан юм. 1716 онд жанжин Цэрэндондовын цэрэг Төвдийн төв хэсэг, Хөхнуурыг эзлэн суусан ч, 1720 онд Манжийн цэрэгт цохигдсоноор Төвд, Хөхнуурын орныг алджээ. Манжийн Энх-Амгалан хаан 1722 онд нас нөхцөж, Найралт төв (1723-1736) Зүүнгарт цэрэг оруулахыг түдгэлзэн, найрамдах бодлого баримталж байсан гэж үздэг.

1727 онд Цэвээнравдан хаан өвчнөөр нас барж, түүний орыг ахмад хөвгүүн Галданцэрэн залгамжилжээ. Манжийн хаан Галданцэрэнг айлган сүрдүүлэх бодлого явуулж байсан боловч тэбээр харийн дарангуйллын эсрэг

хүчтэй тэмцэгч байсан юм. Энэ үед Чин улсаас Зүүнгарт явуулж байсан олон жилийн дайнд зүдрэн залхсан Ар, Өвөр Монголчууд Зүүнгарт явуулж буй Манжийн бодлогод дургүйцэн, заримдаа илэрхий эсэргүүцэх болжээ.

Найралт Төв хаан 1729 онд Тэнгэр уул болон Ховдын чиглэлээр их цэрэг Зүүнгарын зүг хөдөлгөжээ. Үүний эсрэг Галданцэрэн хаан өөрийн цэргийг Цэрэндондовоор удирдуулан хөдөлгөж, Ховдын орчим Манж цэргийг бут цохиж, Халхын нутагт байлдан орсон ч хүчээ сарниулсны улмаас цохигдон, нутгийн зүг ухарчээ. 1732 онд Галданцэрэн их цэргээ авч Халхын нутагт дайран орсон боловч, Орхон голын зүүн эрэгт Манжийн хааны хүргэн Эфү Цэрэнгийн цэрэгт цохигдсон байна. Энэ үеэр Галданцэрэнгийн олон цэрэг Орхон голд живсэнд, Манжийн хаан Орхон голд Түшээ гүн цол олгосон гэдэг. Гэвч Манжийн түрэмгийллийн эсрэг удаан хугацаагаар тэмцсэн Монголчууд Манжийн эсрэг босож магадгүй болсон тул Зүүнгарын хаант улстай Найралт Төв түр найрамдлын гэрээ тогтоожээ. Галданцэрэн ч их хохирол амссан тул найрамдахыг зөвшөөрсөн энэ үед Найралт төв 1735 онд нас эцэслэсэн.

Түүний дараагаар Тэнгэрийн Тэтгэгч хаан 1736-1795 онд Чин улсын хаан ширээнд сууж, Зүүнгарын талаар дээрх хаадуудын адил бодлогыг баримталж байв. Энэ үед 1739 онд Зүүнгар Манжийн хооронд хэлэлцээр байгуулагдаж, хилийн заагийг Монгол Алтайн эхээр тогтож, Хятадтай дөрвөн жил тутам худалдаа хийж байхаар тогтсон байна. 1745 онд Галданцэрэн өвчнөөр нас барж, түүний хоёрдугаар хөвгүүн Цэвээндоржнамжил Ажа нэртэйгээр 14 насандаа хаан суусан ч нас нь бага тул Уламбаяр гэгч төрсөн эгч нь төрийн эрх барьж байв. 1749 оны орчим Цэвээндоржнамжил эгч Уламбаяраа “өөрөө хаан сууж, хүүхэн хаан болох гэлээ” хэмээн барьж хориод, олон ноёдыг алсан хэрэг гарчээ. Энэ үед Галданцэрэнгийн залуу эхнэрээс төрсөн Ламдаржаа гэгч Уламбаярын нөхөр Сайнбилэгийн хамт хөдөлж, Цэвээндоржнамжилыг алан хаан ширээг авсан.

Мөн үед Галданцэрэнгийн ач Даваач, Хойдын ноён Амарсанаатай хамтран Цэвээндашийг хаан ширээнд суулгахыг оролдсон боловч бүтэлгүй, Хасагийн хаант улсад түр хоргодож байжээ. Гэвч тун удалгүй Даваач, Амарсанаа нар Ламдаржааг санамсаргүй байтал нь дайран орж алсан. Энэ үед Ойрадын хаан ширээний төлөө Нэмэхжаргал гэгч ноён өрсөлдөх болсон ба түүнийг Дөрвөдийн Даш, Сайнбилэг зэрэг ноёд дэмжин хаан ширээнд залсан байна. 1752 онд Амарсанаагийн дэмжлэгтэйгээр Даваач хаан ширээнд сууснаар даруй Зүүнгарт зэрэг хоёр хаан гарч ирсэн. 1753 онд Даваач Нэмэхжаргалыг гэнэдүүлэн дайрч, дангаар Ойрадыг захирах болжээ.

Энэ үймээнээр Дөрвөдүүдийн зарим нь Алтай уул даван нүүдэллэсэн ба зарим нь Цэрэн, Цэрэн-Убаш, Цэрэнмөнх нарын нарын удирдлагаар Манж улсад дагаж орсон юм. Удалгүй Даваач, Амарсанаа нар өөр зуураа эвдрэлцэж байлдсан бөгөөд энэхүү тулалдаанаар Амарсанаа ялагдаж, Хойдын 20000 өрхийг дагуулан, Халхын нутагт ирж, Тэнгэрийн Тэтгэгчид дагаж орохоо илэрхийлж, нутаг тавьж өгөхийг хүссэн бөгөөд Тамирын голд нутаг заан суулгажээ.

Галданцэрэнгээс хойш хаан ширээний төлөөх тэмцэл тасралтгүй өрнөж, Тэнгэрийн Тэтгэгч 1754 оноос Зүүнгарыг байлдан эзлэхээр төлөвлөж байв. Манжийн төр Зүүнгарын эсрэг нийт 50000 цэрэг илгээхээр болж, умард замын жанжнаар Өмнөд Монголын ноён Банди, туслагч жанжнаар Ойрадын Амарсанаа, баруун замын жанжнаар Юньчан, туслагч жанжнаар зайсан Саарал нарыг тус тус томилсон байна. Их цэргийг ерөнхийлөн захирах жанжнаар Бандийг, зөвлөлийн сайдаар Уянгууг тус тус томилсон байна. 1755 оны хавар Манжийн хоёр замын цэрэг Зүүнгарын нутагт цөмрөн орж,

Хашин нуурын дэргэд Даваачийн цэрэгтэй шийдвэрлэх тулалдааныг хийжээ. Даваачийн цэрэг тооны хувьд цөөн зэр зэвсэг, зохион байгуулалт муутайн улмаас дарагдан, Даваач өөрөө зугтан, Кашгарт очиж, тэндээсээ баригдан Бээжинд хүргэгджээ. Тэд дахин нэг сэргэх оролдлогыг хийсэн нь түүхэнд 1755-1756 оны Манжийн түрэмгийллийн эсрэг зэвсэгт тэмцэл хэмээн бичигдэн үлджээ.

Ойрадуудын нүүдэл: Нэг. Уугуул нутаг Ховогсайр, Эмээлээс баруун хойш Орын ганц модон (Оройн ганц модон) хэмээх газарт хүрч нутагласан үе бол нүүдлийн эхний үе байсан юм. Тус үе нь цаг тооллын хувьд 1608-10 он ба Хо өрлөг Каспийн тэнгисийн зүгт хүн илгээж, газар орон судлуулсанаас хойших хугацаанд хамаарах юм.

Ойрадын Торгууд аймгийн анхны нүүдлийн талаар “Хо өрлөгийн түүх”-д тэмдэглэхдээ: “Эрт урьд анхан Хо өрлөг нэгэн түмэн таван мянган өрхөө авч, Ховогсайраас нүүхийг Баатар хунтайжид мэдүүлэхдээ: **“Ховогсайрын газар ахир цихэр болоод хүнээр цөөхөн. Албат минь тариа тарьж амь тэжээх аливаа бусаар тэнгиж (тэнхжиж) өгөх биш. Ан гөрөө хийх байтугай адуу мал ч хариулах газар олдохгүй байна. Тэрчлэн тариа тарьж амь голоо тэжээе гэхэд ч хэцүү болов. Хойдын хойд захад байх Оройн ганц модонд нүүж хүрээд нутаглуулж, тариа тариад амар таваар, алив юмаар жаргаж амарч байна”** (На.Сүхбаатар, Хо өрлөгийн түүх 2001, 157) гэсэн нь бэлчээр нутаг хомс, газар тариалан эрхлэхэд бэрхшээлтэй байсан тул нүүдэл хийх болсон тухай өгүүлжээ.

Хойд аймгийн хойд зах болох Орын ганц модон хэмээх газарт хүрсэн байна. Тэд энэ нутагт ирэхдээ Хо өрлөгийн харьяанд байсан 15000 өрх улс голдуу нүүсэн аж. Орын ганц модон гэсэн нэрийг бид XVII зууны газрын зураг дээр олоход бэрхшээлтэй ч, Хойдын хойд зах хэмээн үзвэл Ховогсайраас баруун зүг холгүй, Зайсан нуурын орчим газар аж. Энэ газарт тариа тарьж, амар түвшин суугааг сонссон Ойрадын олон аймгийнхан сонсч, энэ хугацаанд олноор нэмэгдэж ирсэн ажээ.

Шигтгээ: “Торгууд хаадын тууж”-д ийнхүү бичжээ: **“Хо өрлөг шороо бичин жилд (1608) Каспийн тэнгисийн зүгт сайн хүнийг илгээж, тэнд газар эзгүй хэмээн мэдээд, шороон луу жилд (1628) өөрийн албат торгууд ба хошууд, дөрвөд 5 түмэн өрх улс авч, зургаан хөвгүүнээ дагуулан, Зүүнгар дахь нутгаа орхин наран шингэх зүгт мордов”** (На.Сүхбаатар, Торгууд хаадын тууж 2001, 207) гэжээ. Энэхүү мэдээгээр бол Хо өрлөг шороо бичин жил буюу 1608 онд Орын ганц модонд очиж нутагласан хойноо Каспийн тэнгисийн зүг хүн илгээж, газар орныг тандуулсан аж. Энэ үед Орын ганц модонд аль хэдийн торгууд, хошууд, дөрвөдийн 5 түмэн (50000) өрх улс цугларсан байв.

Нүүдэллэх явцад буудалласан дараагийн зогсоол бол Ижил мөрөнд суурыших хүртэл үе буюу Оросын нутагт худалдаа арилжаа хийж, амьдрах хүсэлт тавьж, Эрчис голын орчим нутагласнаас хойш 1623 он хүртэлх үе хамаарна.

1616 онд Тобольск мужийн захирагч Годунов, элч Петровыг томилон ирүүлж, Ойрадын ноёдыг Оросын харьяат болох шаардлага тулгасан бөгөөд хэрэв зөвшөөрвөл, Тобольск хотоор дамжин, наймаа арилжаа хийх эрх олгоно гэсэн санал тавьжээ (Г.Ф.Миллер 1941, 29).

Тэдний нүүдэллэн малжихад дайн, үймээн самуун саад учруулах нь гэдгийг мэдсэн Хо өрлөг Торгууд, Хошууд, Дөрвөдийн нийт 50000 өрхийг аван, яаравчлан нүүдэллэж, Эрчис голын дунд урсгал Тобол голоос баруун хойш хөдөлж, Ижил мөрний доод урсгалд хүрсэн. Энэ тухай “Торгууд хаадын тууж”-д **“төмөр морин жил (1630)–д Ижилд хүрэв”** (На.Сүхбаатар, Торгууд хаадын тууж 2001, 207) хэмээсэн бол “Илтгэл шастир”-т *“Тэндээс торгууд нар баруун зүг уужмаар давшин хөдөлж хорьдугаар зууны (оны) эцсээр нэгдэн Эмба голын эхээр орж ирээд Уран³ голын хөндийд Ногай (татар) нартай өөрийн байлдааны тэмцлийг дайлж, сая 1631 оны орчмоор Ижил мөрний эрэгт хүрэлцэн ирсэн болох ба түүнээс хойш Уралын уулнуудаас зүүн зүгт тэд нарын гол нутаг үргэлжлэн байсан болох ба тэндээс Хо өрлөг нүүдэллэн явсаар нэг талаараа мөрөн, нөгөө талаараа Тобун голд хүрсэн бөлгөө”*⁴ гэж тэмдэглэжээ.

Нүүдлийн эцсийн зогсоол Ижил мөрний сав нутаг байсан ба энэ нутгаас тэдний зарим нь эх нутаг Ховогсайртаа буцах үе хүртэл 140 орчим жил үргэлжилсэн аж. Энэ үед нүүдэллэсэн нийт өрх 50000, ам 200000 орчим байсан нь ихэд өндөр тоо бөгөөд тус нүүдэл нь холыг харсан, санаа шулуудсан **их нүүдэл** байсныг илтгэх ажээ.

Ижил рүү нүүдэллэх болсон шалтгаан: Ойрадууд ямар учраас ийнхүү эрэмгий зоригтой их нүүдэл хийсэн тухайд судлаачид олон санал дэвшүүлсэн. Нэгдүгээрт: Хо өрлөг нь Ойрадыг тэргүүлж байсан Эрдэнэбаатар хунтайжтай эвдрэлцсэнээс нүүсэн гэж нэг хэсэг түүхчид үзжээ. Хоёрдугаарт: Монголын эзэнт гүрний үеийнх шиг хүчирхэг улсыг байгуулахын тулд газар нутгаа тэлэх гэсэн Ойрадын ноёдын зөвшилцөл байсан гэж зарим түүхчид үзэх нь бий. Гуравдугаарт: Манж Чин гүрний хүчирхэгжиж буй аюулаас зайлж нүүдэллэсэн. Дөрөвдүгээрт: Оросын эеэр татах бодлогод автсан зэрэг гол хэдэн шалтгааныг дурьдсан байдаг

Ховогсайрын нутгаас Ижил рүү нүүсэн их нүүдэл нь хоёр удаагийн шийдвэрээр хэрэгжсэн, гуч орчим жил үргэлжилсэн нүүдэл байсан юм. Ховогсайрын нутгаас нүүж, Эмба голын дэргэд нутагласны дараа дахин шинэ бэлчээр нутаг, худалдаа арилжааны таатай боломжийг эрэлхийлэн, хоёр дахь удаагаа Сибирийн гүн рүү нүүдэллэсэн аж. Ижил мөрний нутгаас анх хөдлөхдөө шинэ бэлчээр нутаг хайж нүүсэн ч, зам дунд тохиолдсон өвөр зуурын тэмцэл, харь улсын нөлөө зэрэг нь тэднийг улам түлхэж, цааш нүүдэллэхэд хүргэсэн юм. Нэгэнт нүүдэллэн очсоны дараа гадны нөлөөлөлд илүү автаж, Хаант Оросын хот суурин руу ойртсон буюу Тобольск мужийн харьяа нутаг, Ижил мөрний эрэгт суурьшжээ.

XVII зууны Ижил мөрний зүг чиглэсэн Их нүүдлийн шалтгаануудыг татах, түлхэх хүчин зүйлээр нь ангилж болох юм. Хо өрлөг тэргүүтэй Ойрадуудын нүүдэл явагдахад түлхэх хүчин зүйлс нөлөөлжээ. Үүнд:

Нэгд. Дөрвөн Ойрадын холбоонд хүчирхэг аймгууд XVII зууны эхээр зэрэг гарч ирсэн явдал нь тэднийг бэлчээр нутгийн хомсдолд хүргэж, үүнээс үүдээд шинэ газар нутаг хайх хөдөлгөөнд тэднийг оруулсан аж Тиймээс Хо

³ Урал голыг хэлж байна.

⁴ Илтгэл шастир...101 дэвтэр /Ци Юнши (1751-1815) Монгол аймаг бүрт намтарчилсан 120 боть зохиол бичсэн нь өдгөө БНХАУ болон Монгол улсад хадгалагдаж буй “Гадаад Монголын хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шастир” зохиол билээ.Тус зохиол нь Ойрадуудын түүх, Ижилээс нүүдэллэж ирсэн торгууд, хошууд аймгийнхны нүүдэл болон тэдний удам угсааг тэмдэглэсэн чухал сурвалжийн нэг юм. Энэхүү зохиолын 101-105 ботиудад Ойрад Монголчуудын түүх тодорхой тэмдэглэгдсэн байдаг/

өрлөг тэргүүтэй Ойрадуудын их нүүдлийн шалтгаан нь Ойрадын холбоонд гарсан эвдрэл тэмцэл гэхээс илүү нүүдэлчдийн өсөлт, бэлчээр нутгийн хомсдолын улмаас үүдсэн их нүүдэл байсан юм.

Хоёрт. XVII зууны эхэн үе нь Дөрвөн Ойрадын холбооны хувьд харьцангуй намжмал үе байсан гэж хэлж болно. Энэ үед Ойрадад Чорос аймаг хүчирхэгжих болж, Зүүнгарын хаант улс байгуулагдах урьдач нөхцөл бий болсон ба шарын шашин хүчтэй дэлгэрсэн гадаад, дотоод байдал ихээхэн онцлогтой түүхэн үе байв.

Ижилийн нутагт нүүдэллэх сонирхол, хэрэгцээг төрүүлсэн татах хүчин зүйл гэж бий. Нэгд. Ховогсайр болон баруун Монголын нутгаас нүүдэллэсэн, эхний газар Орын ганц модонд очсоныхоо дараа газар тариалан, бэлчээрийн үржил шимтэй нутгийг тэд эзэмшсэн байна.

Хоёрт. Эрчис мөрний хөндий нь тухайн үед Оросын мэдэлд бүрэн ороогүй байсан ба казах, ногай татар, Оросуудын зүгээс илээр эсэргүүцсэн зүйл үгүй байсныг ашиглан, Ойрадууд улам цааш нүүдэллэсэн нь ажиглагдана. Ойрадын нутгаас олон тооны хүмүүс нүүдэллэн ирэхэд нь тэднийг нэгтгэн захирч байсан Торгууд аймгийн ноёд дэмжиж, хүлээж авч байсан нь олноороо тэр газрыг чиглэхэд хүргэсэн аж.

Гуравт. Казах, татаруудын нутгаар нүүдэллэх болсон тэр цаг үеэс буюу 1620-иод оноос Хаант Оросын зүгээс тэдний ахуй амьдралд нөлөөлөх, худалдаа арилжааны таатай боломжуудыг олгож байсан явдал нь уг нутгийн гүн рүү суурьших хүсэл эрмэлзлийг нүүдлийн Ойрадуудад төрүүлсэн аж.

Байгаль, газар зүйн таатай орчин, худалдаа арилжаа хийх боломжийн нөхцлүүд Хо өрлөг тэргүүтэй Ойрадуудын нүүдлийн үндсэн шалтгаан болсон бөгөөд дотоодын үймээн самуун, өөр хоорондын эвдрэл, дайн дажин, бэлчээр нутгийн хомсдол зэрэг нь XVII зууны Ойрадуудын нүүдэлд түлхэц болжээ.

Эх нутгаа зорьсон Ойрадуудын нүүдэл:

Убаи тэргүүтэй Ойрадуудын нүүдлийн шалтгаан: 1761 онд баш Халимагийн хаан ширээнд суужээ. Ижилийн Ойрадуудын дотоодын үймээнээс улбаалж, Зүүнгар дахь нутгаа зорих үйл явц, XVIII зууны эхэн гэхэд мэдэгдэхүйц өрнөх болсон.

“Торгууд хаадын тууж”-д тэмдэглэгдсэнээр Аюухын дараа хаан ширээний тэмцэл өөр зуур болж байх тэр үед *“халимагууд хуучин нутаг Зүүнгартаа харья хэмээн хүсэвч Цэрэндондог ба Шүгэр лам тэргүүлэн бүгдээр эс болов”* (На.Сүхбаатар, Торгууд хаадын тууж 2001, 214) хэмээн бичсэн нь бий.

Энэ үйл явдалтай зэрэгцэн Оросууд Ижилийн Ойрадуудыг аймгаараа загалмайн шашныг дагагч Дондогивийн Дөрвөдүүдийн харьяанд оруулж, Үнэн алдартны шашныг шүтэхийг албадаж байна гэсэн яриа дэгджээ.

Мөн Хаант Оросын зүгээс Халимагчуудын засаг захиргааны хуваарийг өөрчлөх саналыг ноёдуудад нь уламжилсан байв.

Ижилийн Ойрадуудыг буцаж нүүх ажиллагааг Зүүнгарын хаан Цэвээнравдангийн үеэс эхэлсэн гэж үздэг. Ялангуяа Төвдийн шарын шашны ихэс дээдэс болох Дэсрид Санжаажамц ихэд дэмжиж байсан гэдэг.

Зүүнгарын нутагт шарын шашин хүчтэй дэлгэрч буюу Чин улсын баруун талын үржил шимтэй газар эзэн үгүй байна гэхийг нүүдлийн Ойрадуудаас сонссон олон аймгийн ноёд аль хэдийн нүүх хүсэлтэй болсон байв.

Убаш 1769 оны орчим буюу тод үсгийн сурвалжийн он тооллоор 1770 онд явахаар төлөвлөж байжээ. Убаш эх нутгийнхаа зүг хөдлөхөөсөө өмнө

***Шигтгээ:** Торгууд хаадын эрх мэдлийн хэмжээг бууруулсан явдал тэднийг Ижилийн нутгаас зайлан нүүхэд томоохон түлхэц болсон бөгөөд эртнээс нааш цөөн хэдэн хүмүүсийн хүрээнд үргэлжилж байсан дүрвэх явдал ийнхүү зохион байгуулалттайгаар их нүүдэл болон үргэлжлэхэд хүргэсэн ажээ.*

хасаг, киргизийн нутгаар дайрах замаа бэлдүүлэхээр 1000-2000 цэргийг харуулаар тавьж, өөрсдөө сэм Кабардиногор дамжин нүүсэн байв.

Убашийн нүүдэл хоёр хэсэг болж хөдөлсөн ба эхний хэсгийн тэргүүнээр ноён Бимбар, Шэйрэн томилогджээ.

Үлдэж хоцорсон хүмүүсийг цуглуулах үүргийг Ойрадуудын сүүл хэсгийг захирч явсан Убаш хүлээсэн боловч Урал голын орчим багагүй тооны хүмүүсийг орхиж хөдөлжээ.

Урал голоос Ширинсилэг гол хүртэлх Норлай хаан болон Орос цэргүүдээр нэхүүлсэн энэ үе нь Ойрадуудын ая замынх нь хоёр дахь хэсэг байсан юм.

Ижилийн Ойрадууд хэдийгээр казахын нэгдсэн хүчтэй хэд хэдэн удаа тулалдсан ч аян замаа үргэлжлүүлсээр байв. Тэд хоцорсон хүн ба мал хөрөнгөө хасагуудад дээрэмдүүлэхгүйн тулд тэдэнтэй тулж байлдахаас болгоомжилж, ар талаас довтлон орж байсан. Үүнээс гадна замд өвс, ус хомсын улмаас маш их хэмжээний хохирол амсаж байв.

Убаш Ирэлэйн нутгаас зайлж, Балхаш нуурын хойд хэсэгт байх өвс, усгүй талд одов. Тэнд 1771 оны 6 сар орчимд очсон бөгөөд энэ үед цаг агаар дулаарч “маш халуун болсноор хүмүүн нь ундаасч, үхэр хийгээд морины цусыг ууснаас болж гамшиг өвчин гарч бас их олон хүмүүн үхэв. Ижилээс авч гарсан малын гурван хувийн нэг нь үлдэв.” (На.Сүхбаатар, Торгууд хаадын тууж 2001, 227) гэжээ.

Буруудын нутагт ирэх үед цаг дулаарч, дээр нь казахуудтай хийсэн олон удаагийн тулалдаанаас болж маш их хохирол амссан Ойрадууд, Балхаш нуурыг чиглэн, буруудын нутгаас зугтан одов. Энэ бол нүүдлийн гурав дахь үе байсан ажээ.

Хаант Оросын зүгээс тэдний араас мөрдөж буцаан авчрах сонирхол асар их байсан.

Нэвтрэн явсан замд ус ба өвс бэлчээр хүрэлцэхгүй байсны харгайгаар хүн, мал олон зуугаар үхсэн ба эцэст нь Балхаш нууранд хүрээд давстай ус их хэмжээгээр ууж үхсэн хүмүүс их болж, олон ам бүлтэй байсан хүмүүс ганц бие болж, малаар баян хүн хоосорсон хэмээн “Торгууд хаадын тууж”-д өгүүлжээ. Уралыг гаталснаас цааших Зүүнгарын нутагт хүртэл өвс, ус

муутайн улмаас улам их зовлонг тэд амсжээ. Балхаш нууранд ирэх үедээ 550⁵ дууны газрыг гаталж ирсэн гэж бичсэн байдаг.

Ярилцах хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Баруун Монголчууд дотор багтах аймаг, ястнуудын тухай
2. Дөрвөн Ойрадын холбоо түүхэнд хэрхэн зохион байгуулагдсан тухай
3. Зүүнгарын хант улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл байдлууд
4. XVII зуунд Ойрадын холбоонд явагдсан их нүүдлийн шалтгаан
5. Ижил мөрний газар орны тухай

Унших номын нэрс:

1. Бадамхатан С. Ойрад Монголчуудын угсаа түүхийн хураангуй. УБ.1997
2. Гонгор Д. Ховдын хураангуй түүх. УБ.,1964. Орос дахь Монгол угсааны улсууд. УБ.,1994
3. Очир А. Монголын Ойрадуудын түүхийн товч. УБ.,1993.
4. Цолмон С. Галдан бошогт хаан. Нийгэм- улс төрийн үйл ажиллагаа (1640-1697).УБ., 1994
5. Болормаа. О. Ижил мөрний зүг нүүсэн Ойрадуудын нүүдэл. 2008 он

Тест

1.Монгол Ойрадын хүчирхэг улс байгуулаад “Дөчин дөрвөн хоёр нэг хааны алдар болов” хэмээсний учир?

- A) Монгол улс хүчирхэгжсэнийг илэрхийлсэн утга
- B) Дөчин түмэн гэсэн утга
- C) Зүүн түмэн Дөч, баруун Монгол Дөрвөн түмэн гэсэн утга
- D) Монгол улс нэг захиргаанд орлоо гэсэн утга

2.Галданд “Бошгот” цолыг хэн өгсөн, ямар утгатай вэ?

- A) 1680 онд Өндөр гэгээн Занабазар бурханы элч хэмээн өгсөн
- B) Эрдэнэбаатар хун тайжаас олгосон хан хүү гэсэн утгатай
- C) 1679 онд Далай дамаас өгсөн, номч мэргэн гэсэн утгатай.
- D) 1668 онд Өндөр гэгээн Занабазараас өгсөн улсын тэргүүн гэсэн утгатай.

3. Ижил мөрний зүг нүүсэн Хо өрлөг тэргүүтэй Ойрадуудын нүүдэлд хэдий тооны хүн ам оролцсон бэ?

- A. 120000 B. 700000 C. 50000 D. 40000

4. Зүүнгарын хант улсыг Дөрвөн Ойрадын холбооны аль аймгийн тэргүүн үндэслэсэн бэ?

- A.Цорос B.Торгууд C.Хошууд D. Дөрвөд

5. Ижил мөрний Ойрадуудын буцах нүүдлийг тэргүүлсэн торгуудын хаан?

- A.Хо өрлөг B.Эрдэнэбаатар хунтайж C.Шэйрэн ноён D.Убаш

Ном зүй

- А.Очир. 1993. *Монголын Ойрадуудын түүхийн товч*. Улаанбаатар.
Г.Ф.Миллер. 1941. *История Сибири*. Том 1. Москва.
На.Сүхбаатар, Эмхэтгэсэн. 2001. *Гаваанишаравын Дөрвөн Ойрадын түүх*.
—, 2002. *Ойрад Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд (Богд Чингисийн уг, Дөрвөн Ойрадын уг, Хошуудын угийн түүх бичиг)*. 3. Улаанбаатар.
—, 2001. *Торгууд хаадын тууж*. Улаанбаатар.
—, 2001. *Хо өрлөгийн түүх*. Улаанбаатар.

⁵ 5000 км орчим явжээ.

1.3 Манж-Монголын харилцаа

Манж нар дэлхийн түүхэнд хоёр удаа хүчирхэгжин мандсан ба анх 1115 онд Зүрчидийн Алтан улсыг байгуулсан нь 1234 онд Монголын Эзэнт гүрний их цэргийн довтолгоонд мөхжээ. Манж нар хоёр дахь удаагаа XVII зуунд улс байгуулах хүртэлээ Монголчуудын хараат, албатуут бөгөөд зарим үед ураг төрлийн хэлхээ холбоотой явж ирсэн юм.

XVII зууны эхэн болоход Манжийн язгууртан ноёдын дундаас Нурхач баатар (1559-1626) товойн гарч, Зүрчидийн олон аймгийг нэгтгэх үйл хэргийг идэвхтэй явуулав. Нурхач 1616 онд Зүрчидийн олон аймгийг нэгтгэн *Айсин гүрэн* (Алтан улс)-ийг байгуулж, оны цолыг *Тэнгэрээс заяат* хэмээн нэрийджээ.

Нурхачийг манж бичигт *ухаант ноён* хэмээн өргөмжилсөн бол Жамбадоржийн *Болор толь*-д бичсэнчлэн “*Тэр нь ёсонд мэргэн бөгөөд журамтай хүн тул, түүнийг даган орогчид маш олон болсон ...*” ажээ.

Манж нар Монголоос хошууны зохион байгуулалт, хятадаас төрийн удирдлагын зарим ёсыг тус тус авч хэрэглэжээ. Алтан улс засаг захиргааны нэгжийн хувьд 8 хошууны зохион байгуулалттай байсан ба монгол найман хошууг Шулуун шар, Шулуун улаан, Шулуун хөх, Шулуун цагаан, Хөвөөт шар, Хөвөөт цагаан, Хөвөөт шар, Хөвөөт улаан хэмээнэ. Хошуу байгуулахад 100 хүнийг нэг сум болгож, сумыг суман занги захирч байв.

Манж нар бүр XVI зууны сүүлч хүртэл албан хэргийг монгол бичгээр явуулж байгаад 1599 оноос Нурхачийн зарлигаар манж үгийг монгол үсгээр тэмдэглэн бичих *дусал бинтгүй манж үсэг* (хуучин манж үсэг)-ийг монгол хүнээр зохиолгосон ажээ. Ийнхүү монгол бичгийг өөрийн хэл аялгуунд тааруулан өөрчилснөөр 1632 онд Хун тайжийн зарлигаар хуучин манж үсгийг өөрчилөн сайжируулж *дусал бинттэй манж үсэг* (шинэ манж үсэг)-ийг зохион төрийн бичиг болгосон байдаг.

Монгол болон манж нар XVII зууны үеийн хөрш зэргэлдээх улс орнуудын тогтсон дэг жаягын дагуу худ ургийн холбоо тогтоох зэргээр харилцаж байв. 1612 онд Манжийн Нурхач Хорчины Мянган бэйлээс ураг гуйсанд Мянган өөрийн охиныг Нурхачид хатан болгон өгсөн бөгөөд энэ нь Манж-Монголын ургийн холбооны үндсийг тавьсан юм. Улмаар 1614 онд Нурхачийн хөвгүүн Гүен баатар бэйл, Мангултай бэйл нар Жарууд аймгаас, Абахай Хорчины Мангус ноёны охиныг тус тус хатан болгон авчээ.

1626 онд Хорчины Түшээт хан Ууба Нурхачийн дэмжлэгээр Цахарын цэргийг цохисны дараа жил Нурхач өөрийн дүүгийн ач охиныг Уубад хатан болгон өгсөн бөгөөд энэ бол Нурхачийн төрөл саданаас анх удаа Монгол ноёнттой урагласан явдал байжээ. 1612-1626 оны хооронд Манжийн Нурхач Хорчин, Өвөр Халхын хориод тайж ноёдын охиныг өөртөө болон хөвгүүд, дүү нартаа, Манжийн арваад ноёны охиныг Монгол тайж нарт ураг холбон өгчээ.

Манжийн эхний хаадын гол хатадын дотор зургаа нь Хорчин аймгийн хатан байсан бол улмаар Ар Хорчин, Харчин, Аохан, Сөнөд зэрэг аймгийн тайж

ноёд Манжтай худ ураг барилджээ. Манжийн хааны угсаатай ураг холбосон Монгол аймагт Хорчин, Харчин, Оннигуд, Баарин, Аохан, Найман, Сөнөд, Харчин, Халхын Түшээт хан, Сайн ноён, Алашаа ба Өөлд зэрэг орно.

Манжийн хаад, ноёдын гүнж, гэгээтэй ураг холбосон монгол ноёдыг *Эфү* хэмээн нэрлэнэ. Энэ нь *их хүргэн, хүргэн* гэсэн утгатай манж үг бөгөөд монголоор тавнан гэж орчуулдаг. Түүхийн баримтаас үзэхэд XVII зууны эхэн үеэс Манж Чин улс мөхөх хүртэл Манжийн хааны угсаанаас Монгол ноёдтой худ ургийн холбоотой байсан хүн 595, Монгол ноёдын хатан болсон гүнж, гэгээ 432, Манжийн талд очсон Монголын ван, гүнгийн охин 163 буй. Үүний дотор Манжаас Халхын ноёдтой ураг барилдаж эхэлсэн 1697 оноос 1911 оныг хүртлэх хугацаанд Түшээт хан аймгийн Дархан чин вангийн хошуу, Зоригт вангийн хошуу, Сайн ноён аймгийн Сэцэн чин вангийн хошууны 20 орчим ноён Манжийн эфү болжээ.

Манжийн ураг барилдах бодлогын мөн чанар нь төрийн ураг барилдах ёсыг хэрэглэн монгол язгууртны нөлөө бүхий хэсгийг өөртөө татан, тэднээр дамжуулан бусад монголчуудыг эрхшээлдээ оруулж, Монгол дахь засаглалаа бэхжүүлэх явдал байв. Манж нар 1634 онд Чингис хааны удмын Монголын сүүлчийн их хаан Лигдэн хутагтын эсрэг цэрэглэх, 1644 онд Хятадын Мин улсыг бүр мөсөн мөхөөх, 1755 онд Зүүнгарын хаант улсыг байлдан эзлэхэд эфү нар найдвартай холбоотон болж, Манжийн төрд үнэнчээр зүтгэсэн юм.

Эфү нарт Манжийн төрөөс цалин пүнлүү, хувцас хэрэглэл олгон үе улируулан эфү өргөмжилж, цол хэргэм шагнах бөгөөд түүнийг хуулиар нарийн тогтоожээ. Улсын эфү Нийслэл хотод суусан нь нэгэн жил авбаас зохих мөнгө 300 лан, амуу 150 таар, нутаг газартаа суусан нь нэгэн жил авбаас зохих мөнгө 300 лан, торго 10 энг авдаг байв.

Манжаас Монголын ноёдтой ураглаж байсан гүнж, гэгээ нарын дотор Хичээнгүй амирлангуй гүнж болон түүний дурсгалд зориулсан *Гүнжийн сүм*-ийн тухай аман түүх өнөөдрийг хүртэл монголчуудын дунд яригдсаар буй. Хичээнгүй амирлангуй гүнж нь Манжийн Энх-Амгалан хааны 6-р охин бөгөөд 1697 онд 19 настайдаа Түшээт хан Чахундоржийн ач хүү Дондовдоржийн хатан өргөмжлөгдөн Халхад ирсэн түүхтэй.

Галдан туслагчийн *Эрдэнийн эрих*-д Дондовдорж Манжийн эфү болсон тухай: *“Гучин зургадугаар он улаагчин үхэр жил Богд эзэн Салу-д заларч буцахын үед, Жавзандамбыг залж Жанчхүүгийн гадна Бургастай голд хамт залрав. Мөн өвлийн сард, жүн ван Дондовдоржийг хошой Түлиен хичээнгүй гүнжид холбож хошой эфү болгов”* гэсэн байдаг.

740 онд Манжийн хааны зарлигаар Түшээт хан аймгийн нутаг Хан уулын баруун бэлд гүнжийн онгон, бунхан тахилын газар, сүмийг барьжээ. Манжийн эсрэг тэмцэх санааг гаргаж, цэргийн хүрээг орхин явсан Рэ ван буюу Ринчэндорж ванг түүний хөвгүүн хэмээдэг.

Гүнжийн сүмийн туурь. Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг.

Хичээнгүй Амарлингуй гүнжийг нутгийн ардын домогт Манж хүн боловч Монгол сэтгэлтэй монгол нутагт хайртай, монгол хэмээн өөрийгөө үздэг болсон тухай өгүүлдэг. Түшээт хан аймгийн Дархан чин вангийн хошууныхан Гүнжийг таалал болсоноос хойш 1937 он хүртэл нэг ч өдөр зул өнжөөгөөгүй хэмээдэг. Хожим болтол Гүнжийн сүмийг хамгаалах зорилгоор Түшээт хан аймгийн 4 хошуунаас тус бүр нэг өрхийг суулгах болсон нь *Сүмчин* отогийнхон хэмээн нэрлэгджээ.

Түүхч Л.Дэндэв “*Дундад үеийн Монголын түүх*” зохиолдоо Манжийн төрөөс монголчуудын талаар явуулсан бодлогын тухайд дараах байдлаар дүгнэн бичжээ.

“Манжийн төрөөс 17 дугаар зуун ба 18 дугаар зууны эхний монголчууд лугаа харилцан агсан засгийн бодлого маш аргатай мэргэн учраас тэр үеийн Монголын дээд ангийн этгээдийн олонхийг өөртөө татаж чадсан байжээ. Жишээлбээс, Хорчины эзэн Ууба үхэхдээ хэлсэн нь: “Манж эзний өмнө Цахарын цэргийг баатарлан дарж үнэн зүтгэлээ үзүүлж санасандаа эс хүрэв” хэмээн гомдож уйлсан ба Халхын их засаг тавнан Цэрэн Манжийн өршөөл ачийг сүсэглэж дайснаа баригдсан өөрийн төрсөн хүүхдээ ч буцааж авахгүй хэмээнэ” (Л.Дэндэв. *Дундад үеийн Монголын түүх*. УБ., 2008).

Манж Чин улсын эхэн үед ийнхүү ураг төрлийн харилцаатай болох явдал Манжийн эрхшээлийг Монголд тогтооход чухал үүрэг гүйцэтгэсэн (Лан Мэй Хуа, 2011, 34-35) хэмээн зарим судлаачид үздэг.

Манжаас монгол ноёдтой тогтоосон ургийн холбоо нь эхэн үедээ харилцан эрх тэнцүү шинжтэй байсан бол монголчууд Манж Чин улсын эрхшээлд орохын хирээр аажимдаа түүний тэнцвэр алдагдаж, зөвхөн монгол ноёд Манжид хүргэн орж, Чингийн төрд зүтгэх болжээ (*Монгол улсын түүх*. Ерөнхий суурь боловсрол эзэмшихэд зориулсан сурах бичиг. УБ., 2017. 263-р тал).

1.4 Шарын шашины дэлгэрэлт /XVI-XVIII/

XVI зууны хоёрдугаар хагаст Монголын аж амьдралд гарсан чухал том үйл хэрэг бол Монголд шарын шашин дэлгэрсэн явдал байлаа. Монгол дахь бурханы шашны дэлгэрэлтийг үндсэн 3 үед хуваан үздэг (Монгол улсын түүх 2003, 127-128).

Нэгдүгээр үе нь: Монголын байлдан дагуулал ба Их гүрний үе, энэ үеийн нэгдүгээр шат нь байлдан дагуулах хэрэгт тухайн орны шашны эрх баригчдын нөлөөг ашигласан, хоёрдугаар шат нь нэгэнт байлдан авсан газар оронд ноёрхлоо мөнхжүүлэхийн тулд хүрээ хийд лам нарыг өргөн тэтгэх, төр шашин хэмээх хоёр ёсыг хослон хөгжүүлэх аргыг хэрэглэсэн.

Хоёрдугаар үе нь: Их гүрэн мөхсөний дараа Монголын язгууртанууд шарын шашныг албат харьяат нарынхаа дунд санаачлан дэлгэрүүлж монголчууд шарын шашинд нэлэнхүйгээрээ орсон үе. Энэ үеийн нэгдүгээр шат нь шарын шашин бөөгийн мөргөлийг бүрмөсөн шахан зайлуулж түүний орыг эзэлсэн ба хоёрдугаар шат нь Монголын хант улсуудад монгол ёсны шашны төв буй болсон үе юм.

Гуравдугаар үе нь: Монгол орон харийн булаан эзлэгчдийн эрхэнд орж тусгаар тогтнолоо алдсан ба Монголын феодалуудын эрх мэдэл их хязгаарлагдмал байдалтай болсон цаг байлаа. Тэр үед хүрээ хийд, шашны дээд толгой лам нар нь Манжийн байлдан дагуулагчдын эрх ашигт тууштай үйлчилж байсан юм. Өгүүлэн буй түүхэн үе нь бурханы шашин дэлгэрэлтийн хоёр болон гуравдугаар үеүүдэд хамаарах бөгөөд гол онцлог нь Монгол бурханы шашны нэг урсгал болох “Шарын шашин” дэлгэрсэн түүхэн үе юм.

Энэ үеэс эхлэн буддын шашин Монголчуудын нийт олны үзэл суртал болж, Монголын нийгмийн амьдралын бүх хүрээнд нэвчин шингэсэн. Ингэснээрээ эхэн үедээ Төвдийн өнгө аясаар орж ирсэн буддизм нь аажимдаа Монголын үндэсний онцлог бүхий өвөрмөц дүр төрхийг олсон байна. Энэ тухай профессор Н.Хавх онцлон тэмдэглэж, “Монголчууд буддын шашныг олон зуун жилийн тэртээгээс янз бүрийн түүхэн нөхцөл, эрэлт хэрэгцээ шаардлагаар хүлээн авсан төдийгүй өөрийн уламжлалт нүүдлийн соёл иргэншилд зохицуулан тохируулж, шашин шүтлэгийн хувьд ч, их бага ухааны хувьд ч мэдэгдэхүйц хөгжүүлж, “Монголын онцлогтой буддизм”-г буй болгосон түүхт ард түмэн юм. Монголд буддизм нь бурханы шашин, эрдэм ухааны хувьд хөгжсөн төдийгүй монгол айл гэрд хүн бүрийн өдөр тутмын үйл ажиллагааны удирдлага, уламжлалт зан заншил болон хувирсан нь нэн их” (Л.Хүрэлбаатар 2002, 5) гэж бичжээ

Монгол дахь шарын шашны дэлгэрэлтийн гадаад, дотоод шалтгаан ба дэлгэрэлт: Бурхны шашны нэгэн салбар шарын шашны дэлгэрэлт нь Их гүрэн унаж Монголд улс төрийн бутрал эхэлсэн үед тохиолдсон юм. Энэ үед бурхны шашин ноёлогч ангийн дотор нэвтэрсэн төдийгүй малчин ардын дотор нэвтрэн орж, тэдний оюун ухааныг эзэмдэн авчээ. XVI зууны хоёрдугаар хагасаас эхлэн Монголын ядгууртан ноёд дор бүрнээ эзэмшил нутагтаа шарын шашин

дэлгэрүүлэхийг идэвхийлэн оролдсон нь дан сүсэг бишрэлээр хөтлөгдсөн биш харин шарын шашны нөлөөг ашиглах зорилтыг тавьж байснаас голлон шалтгаалжээ.

Монголын яугууртан ноёд өөрийн эрх мэдлийг бэхжүүлэх болон Монгол орныг нэгтгэх хэрэгт шарын шашныг зэвсэг болгон ашиглах гэсэн бодлого нь шарын шашныг дэлгэрэх үндсэн дотоод шалтгаан болсон байна.

Түвэдэд XVI зууны хоёрдугаар хагаст шар малгайтны буюу Зонхубын шашны талынхан, улаан малгайтан буюу Гармаагийн шашны талынхан гэдэг хоёр хэсэг болж харилцан тэмцэлдэж байсан цаг тул шарын шашны тэргүүн Содномжамц улааны шашныхны эсрэг тэмцэхдээ Монголын феодалуудын туслалцааг авахыг зорьж байв. Түмэн засагт хаан анх 1576 онд Алтан хан Түвэдээс Содномжамцыг урьж ирүүлэн шашинд орж байхад, мөн онд Түвэдийн илд зангидагч Гармаа лам гэгчийг урин авчирч, түүнтэй багш шавь барилдан шашинд орж, харьяат улсын дотор шашин дэлгэрүүлэх ажлыг зохиож байжээ (Сагансэцэн 1961, 103). Үүнээс үзвэл, Алтан хан, Түмэн засагт хаан нар шашныг дэлгэрүүлэх талаар харилцан бие биеэс өрсөлдөн байсан нь тодорхой байна. Бас Түмэн засагт хааны, улаан хулгана жил буюу 1576 онд урьж авчирсан тэрхүү лам бол улааны шашны лам байсныг бодоход улаан малгайтан ч шар малгайтны нэгэн адил Монголын феодалуудын дэмжлэг тусламжийг хүлээн авч байсан нь илэрхий. Гэвч Түмэн засагт хаан шар малгайтны хүч нөлөө ихийт харгалзан Далай ламтай холбоо тогтоох нь чухал гэж үзсэн бололтой. Алтан ханыг нас барсны дараа Содномжамцыг хоёр ч удаа нутагтаа залж байсан.

Мөн энэ үед хятадын Мин улс шарын шашныг өөрийн хойд зүгийн дайнч түрэмгий хөрш нараа номхотгон захирахад найдвартай зэвсэг болгох гэж зорьж байсан нь гадаад шалтгаан болсон юм. Мин улс нь Алтан хан Түвэдийн Содномжамц лам нарын хооронд тогтож байгаа холбоог чадамгай ашиглаж, нөгөөтэйгүүр Алтан ханаар далимдуулан Юан улсын мөхсөнөөс хойших Түвэдтэй тасарсан харилцааг дахин сэргээж, улмаар Түвэдийг харьяандаа эргүүлэн оруулах, нөгөөтэйгүүр монголчуудын шинэ шашинд орж байгаа явдлыг зориуд хөхүүлэн дэмжиж эрэлхэг дайчин нүүдэлчдийг шашны номлолоор мунхруулан зөөлрүүлэх бодлого тавьжээ. Түвэдийн дотор хүчтэй өрнөж байсан дотоодын тэмцлийн улмаас гадны дэмжлэг тусламж олохыг эрмэлзэж байсан Содномжамц лам ч Монголын феодалуудтай холбоо тогтоохын зэрэгцээгээр тэднээр дамжуулан Мин улсын засгийн газартай харилцаа холбоо тогтоохыг зорьж байжээ. Содномжамц бүр 1573 онд Алтан ханаар дамжуулан Мин улсын хаанд алба барьж, харилцан нэвтрэлцэхийг хүссэн бичиг бэлэг сэлтийг явуулж байжээ (Жиничи 1925, 195).

Мин улс, Монголд дэлгэрч байгаа шашныг зүйл зүйлээр тэтгэх бодлого явуулахдаа лам нарт жил бүр хишиг шан өгөх зэргээр тэднийг биедээ татан авч байжээ (Жиничи 1925, 195). Хэдийгээр Мин улс санаачлан анх удаа Монголд шарын шашныг нэвтрүүлэн оруулаагүй боловч нэгэнт дэлгэрч эхэлсэн шашныг

цаашид хүчлэн дэлгэрүүлэх талаар онцгой анхаарлыг тавьж байсан юм. Энэ нь «Шэн-У-Цзи» бичигт “Дундад улсын сайд Чжан Чжуйжэнь, Ван Чингу нар байдалд нийцүүлж урнаар жолоодсоноор зах хязгаарт тавин жилийн турш дайны гал тасарсны төдий бус төрийн 200 оны энх түвшнийг нээгдүүлэв” (Сяо Да Хэн 1960, 47) гэснээс тодорхой.

Монголын феодалууд улс төрийн зорилго бодлоготой шашныг хүлээн авч дэлгэрүүлэхдээ ард түмэнд түүнийг хүчээр зүүж өгсөн ба түүнчлэн лам нар ард олныг хуучин бөө мөргөлөөс нь салгаж, шинэ шашинд оруулахын тулд олон уран арга хэрэглэсний дотор тэдний орхиж түвдэхгүй зарим зүйлийг хэвээр үлдээх буюу бага сага өөрчлөн шашны зан үйлтэй хослон явуулсан зэрэг явдал болно. Сяо Дахэний бичсэнийг үзвэл, Алтан ханы шашинд орсноос хойш Монголын олон нийт богино хугацаанд шашин шүтлэгт гүнзгий автагдсан мэт байна. Түүний бичсэн нь “...Монгол хүний зан болбоос догшин ширүүн, соёгдохгүй явсаар уджээ. Алба барьж харилцаатай болсноос бурхан шашныг шүтэх болоод монголчууд гэртээ гүнгэрваа тахилгатай болж, бурхны хөрөг тахидаг болов. Идэж уухдаа заавал дээжийг нь тавьж гарах орохдоо даатгаж мөргөдөг билээ. Баян хүн тус бүр тусгай нэг сүм барьж бурхан шүтээн их тахиж, лам хувраг залж ном уншуулж өдөр бүр хүж асаан тахилга тавьж мөргөдөг болов. Худалдаа наймаа хийж мөнгө олбаас бурхан, шогол цутгаж бүтээдэг байна. Монголын хаанаас дорогш энгийн харц ард хүртэл бурхан ламд уулзваас цөм тав сөгдөн мөргөдөг, лам гагц зүүн гараараа толгой дээр нь мутар тавьж өгдөг билээ. Эрэгтэй эмэгтэй, хөгшин залуу ялгаагүй цөм гартаа эрих барьж маань уншдаг, бас алт мөнгөөр хоёр гурван ямх өндөр гуу хийж, түүнд сахиус хийж зүүн суган дороо зүүж хэвтэх, идэж уухдаа ч биеэсээ салгахгүй болой” (Сяо Да Хэн 1960, 47) гэжээ. Шарын шашин бөөгийн мөргөлийг богино цагийн дотор ялж Монголын ард түмний сэтгэл санааг эзэмдэн, аж байдалд гүн нэвтрэн асар нөлөөтэй хүчин зүйл болж чадсаны шалтгаан нь зөвхөн албадлага хавчлага хэрэглэсний төдийхөн бус бөгөөд Шарын шашин бөө мөргөлийг бодвол цус урсгахыг хориглон номхон хүлцэнгүй байхыг номлож байжээ. Сүсэг бишрэлийн хүчээр аливаа зовлонгийн үндсийг арилгаж хойд насандаа сайн төрлийг олох ба энэ насандаа ертөнцийн жаргалыг эдлэж болно гэж итгүүлдэг байсан нь үргэлжийн дайн байлдаанд зүдэрсний улмаас амар жимир амьдрах гэсэн ард олны оюун сэтгэлийг татаж чадсан байна. Энэ талаар Хутагтай Сэцэн хунтайжийн хэлж байсан үгийг холбогдуулан авч үзэж болно. Алтан хан, Содномжамц Далай ламыг Монголд ирэх явдалд зориулан Чавчаалд байгуулсан шинэ сүмд Далай ламыг буулгаж их ёслол үйлдэхэд хутагтай Сэцэн хунтайж олонд хандаж хэлсэн үгэндээ “...ухаант Сэцэн хаанаас нааш шашин төр хоёр өчүүхэн цөлийдсөнөөр үйлдрүүн нигүл хилэнцийг үйлдэн, идрүүн мах цусаар эдлэн амуй, бид эдүгээ энэ өдөр тэмцэхүй цагийн ийм өлзийт сайн өдөр эхлэн, цусны давалгаа хөдөлсөн их мөрнийг сүүгээр үйлдсэн тунамал далай болгон урвуулж урьд богдсын (Хубилай хаан, Пагва лам хоёрыг хэлж байна) гаргасан тэрхүү номын цагаан замыг гаргаваас хаан лам хоёрыг түшээний мину ач тэр буюу” (Сагансэцэн 1961, 151-152) гэжээ. Ийнхүү түүхэн энэ үед Монгол оронд дотоод болон гадаад хүчин зүйлсийн нөлөөгөөр

Шарын дэлгэрсэн байна. Монголын язгууртан ноёд өвөр хоорондоо өрсөлдөн Төвдийн бурханы шашны урсгалын төлөөлөгчидтэй холбоо тогтоож байсан нь XVI-XVII зууны Монголын түүхийн гол онцлог болж байв. Улмаар бурханы шашин Түмэд, Халх, Цахар, Ойрад, Өмнөд бүх Монголчуудын дунд дэлгэрч эхэлсэн байна. Элвэрскогийн үзсэнээр "...Төвдийн бурханы шашин, түүний урсгалууд нь улс төрийн нэгдлээ алдсан олон Монгол бүлгүүдэд (улс) тусгаар байдлаа баталгаажуулах нөхцлийг өгсөн ...Улс аймгийн удирдагчид Даян хааны төрийн суурь үндсэн дээр тусгаар байдлаа батлах боломжгүй гэдгийг ойлгосон байв." (П.Лхам) Шашны дэлгэрэлтийн энэхүү нөхцөл байдал 1691 онд Халх Монгол Манжийн засаг захиргаанд орох хүртэл үргэлжилсэн юм.

1.5 Монголчуудын шашны талаар явуулсан бодлого, үйл ажиллагаа:

1577 онд Алтан хан Түвэдээс лам Содномжамцыг (1542-1588) хүндэтгэн залж, Монголд ирүүлээд өөрөө тэргүүлэн Ордосын бусад ноёдыг шашинд оруулсан байна. Бөө мөргөлийг орхин, шарын шашныг хүлээн авахтай холбогдуулан хийсэн их ёслол дээр Алтан хан Содномжамцыг бүх шарын шашны толгойлогч гэж өргөмжилж түүнд «Далай лам» гэдэг цолыг өргөсөн ба Содномжамц Алтан ханд Хубилай хааны бүх цолыг зүүхийг зөвшөөрсөн ажээ. Саган сэцэн «Эрдэнийн товч»-доо Алтан хан шарын шашинд орж Ордос нутагт Содномжамцыг урин ирүүлж их ёслол хийсэн тухай дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна. Тэгээд Алтан хан, Далай лам хоёр энэ тухай тусгай хууль гаргах болж, Ордосын нөлөө бүхий том ноён Сэцэн хунтайжид шашны цааз хууль боловсруулан зохиохыг даалгасан байна. Сэцэн хунтайж бол алдарт түүхч Саган сэцэний элэнц өвөг бөгөөд Алтан ханы хамт Монголд шарын шашныг идэвхтэй дэлгэрүүлж байжээ. Сэцэн хунтайж шашны цаазыг зохиохдоо Хубилай хааны үед зохиосон «Арван буянт номын цагаан түүх»-ийг ашигласан байна. Сэцэн хунтайжийн зохиосон шашны цаазад:

а) Үхэгсэдийг оршуулахад тэмээ, морь алж хойллог хийхийг цаазлах;

б) Жил ба сар тутам амьтан малын амь таслахыг тэвчиж мацаг барих;

в) Цорж ийг хунтайжтай, равжамба гавжийг тайж нартай, гэлэнг тавнан, хонжинтой, тойн, ш имнанц (чавганц), убаши, убасанз нарыг онигуд (бага тайж) нартай адил эрхтэй болгох, хэрэв тэдэнд энгийн ард гар хүрвэл, үг хэлээр дайрвал хунтайж нарыг чингэсэнтэй адилхан шийтгэх;

г) Лам нар хэрэв номын ёсыг зөрчиж гэргий авбал сүм хийдээс үлдэн хөөх, убаши, убасанз нар амьтныг нядалбал сахилыг эвдэж хар болгох, тойд убаши нар архи дарс уувал хамаг юмыг хамж авах гэх зэрэг зүйлийг заасан байна (Сагансэцэн 1961, 253-254).

Алтан хан шарын шашныг хүлээн авч дэлгэрүүлсний дараагаар Монголын бусад феодал түүнийг дагалдан дууриаж эхэлсэн. Халхын ноёдын нэг болох Абатай, Түмэдийн Алтан хан шашинд орж, нэр алдар нь ихээхэн дэлгэрч байгааг

сонсоод 1577 онд өөрийн биеэр Алтан ханы Хөх хотод ирж далай лам Содномжамцтай учирч шарын шашныг Халхад дэлгэрүүлэхээр харилцан хэлэлцэн тохирч Далай лам түүнд хан цол өгчээ. Энэ үе хүрч иртэл Халхад “хан” цолтой хүн байсангүй билээ.

Монголын бурханы шашны дэлгэрэлтийн анхны томоохон сүм хийд Эрдэнэ зууг Халх Монголын хан Автай 1587 байгуулснаар Монголын бурханы шашны хөгжлийн нэгэн хүчирхэг үеийн эхлэл болдог. Энэ үеийн томоохон сүм хийдүүд Халхын томоохон язгууртан ноёдын санаачилга, ивээлээр байгуулагдаж байсан ба мөн энэ хүрэнээс анхны томоохон хутагт хувилгаад тодорч байв. Бидэнд мэдэгдэж буй баримт, сурвалжаас үзэхэд анхны тахилын сүм, суваргыг Халхын ноён Цогт тайж 1601-1617 онуудад (хэд хэдэн тахилын сүм, суварга) бүтээж босгосон бололтой. Халхын анхдугаар Богд Өндөр гэгээн Рибогэжэйлин (хэдийгээр устгагдсан боловч өнөөгийн Гандантэгчэнлин хийдийн эх гэж үздэг), Ганданшадүвлин (Шанхын хийд) болон Төвхөн сүм хийдүүдийг байгуулав. Эдгээр нь гол төлөв бясалгал, бүтээлийн сүм хийдийн шинж чанартай байсан ба зарим нь устаж үгүй болсон ч залгамж хийдүүд нь байгуулагдаж сүм хийдийн тогтолцооны эх, цөм болсон. Өндөр Гэгээний ураг садан, үеэл Халхын Зая Бандида болон Ламын Гэгээн нар нь Халхын анхны томоохон хутагтууд байсан ба тэд өөрсдийн сүм хийдээ 1650, 1677 онуудад байгуулав. Ойрадын Галдан бошготын довтолгооны үеэр энэхүү эхэн үеийн сүм хийдийн нэлээдгүй нь сүйтгэгдэж дахин сэргэж чадаагүй юм.

1587- 1686 оны үед байгуулагдсан Халх Монголын бурханы шашны сүм хийдүүдийн байгуулагдсан он, санаачлан үндэслэгчдийг дор хүснэгтээр харуулъя.

Сүм хийдүүдийн нэр	Байгуулагдсан он	Санаачлагч, үндэслэгч	Төвдийн аль урсгал, дэг сургуулийнх болох
Эрдэнэ зуу	1587	Түшээт хан Автай	Сахьяа
Наран	1607		
Заяын хүрээ	1616	Анхдугаар Зая Бандид	Гэлүгва, Сэра хийд
Сэтгэшгүй чандмань 6 сүм	1601-1617	Цогт тайж	
Гандандондовлон хийд	1632		
Ганданшадүвлин хийд /Баруун хүрээ буюу Шанхын хийд/	1647	Анхдугаар богд Өндөр гэгээн	Гэлүгва, Бэрэйвэн хийд
Ламын Гэгээний хүрээ	1650	Анхдугаар Ламын гэгээн	Гэлүгва, Дашлхүмбо хийд

Төвхөн хийд	1651	Анхдугаар богд Өндөр гэгээн	
Сарьдагийн хийд мөн Гандантэгчилэн хийдийн эх	1650	Анхдугаар богд Өндөр гэгээн	Гэлүгва, Бэрэйвэн хийд ба Чойнхорлин хийд
Дэвсэнбулгийн хийд	1659		
Гүэдгарвалин хийд	1660		Гэлүгва, Дашлхүмбо
Гэндүнлин хийд	1685		

(П.Лхам: *Халх Монголын бурханы шашны сүм хийдийн тогтолцоо*)

Халх Монголын анхны бурханы шашны хийд: Эрдэнэ зуу хийд.

Галдан бошготын довтолгоон, Өндөр гэгээний Халхад эзгүй байсан зэрэг нөхцөл шашны дэлгэрэлтэнд XVIII зууны дунд үе хүртэл үргэлжилсэн зогсонги байдлыг авчирсан байна. Үлдэж хоцорсон сүм хийдүүд нь тахил, эргэл мөргөлийн үүрэгтэй, байнгын тогтмол хурал, ном, сургалтын үйл ажиллагаагүй болсон нь цөөнгүй байв. Өндөр гэгээний үндэслэн байгуулсан гэлүгва урсгалын Халх Монголын гол хийд Рибогэжэйлинг залгамжилсан хийд хүрээ энэхүү дайн самуун болон мөн бэлчээрийн шаардлагаас шалтгаалан 23 удаа нүүхэд хүрсэн байдаг. Эрдэнэ зуу нь цаашид Халх Монгол нийт даяарын эргэл мөргөлийн гол төв болон хувирч хөгжжээ. Эрдэнэ зуу хийдийн хэрмийн 108 суваргыг XVIII-XIX зуунд Халх Монголын хошууд нэг бүрээс барьж босгосон бөгөөд энэ нь Халх Монголын нэгдлийн бэлгэдэл болдог байна. Эрдэнэ зуу хийд ууган хийдийн хувиар Халх Монголын бурханы шашны төв болон хөгжих боломжтой байсан боловч түүний үүсгэл эх дэг болон эхэн үеийн сүм хийдийн зориулалтаас шалтгаалан эргэл мөргөлийн төв, гол ариун орны чиглэл рүү хөгжсөн байна. Халхын анхдугаар Богд Жавзандамба Өндөр гэгээний Хошууны сүм хийд Халх Монголын сүм хийдийн дийлэнхи зонхи нь хошууны сүм хийд хэмээх ангилалд багтана. Хошууны засаг ноёд болон тайж нараас мөн л өөрийн эрх хүчийг илтгэх, батлах зорилготой олон сүм хийдийг байгуулжээ. Энэ нь XVI зуунд Түмэдийн

Алтан хан, III Далай ламын хамтын ажиллагаа болон хожмын Халхын гурван ханы үйл ажиллагаанаас эхтэй бөгөөд Өргөх цэс⁶ -ийн мэдээнээс үзэхэд хошууны засаг ноён засаг залгамжлахдаа шинэ сүм, дацан, хурал үүсгэн байгуулж байсан нь түгээмэл ажиглагдана.

Манжийн үеийн шарын шашны дэлгэрэлт, манжийн төрийн бодлого:

Шашны талаарх Манжийн бодлого, сүм хийдийн зохион байгуулалт Манжийн хаад XVII зууны 30-аад оноос бурхны шашныг Монгол болон Төв Азид дэлгэрүүлэх бодлого баримтлах болжээ. Тэдний энэ бодлого, явууллагын цаана бурхны шашныг ашиглан тухайн бүс нутагт өөрсдийн байр сууриа бэхжүүлэх, улмаар ноёрхлоо тогтоох зорилго агуулагдаж байв. Манжийн Дээд эрдэмт (1636-1644), Эсэр засагч (1644-1662) хаад Түвэдийн V Далай ламд удаа дараа элч зарж, их бэлэг сэлт хүргүүлэн, түүнд зориулан сүм хийд бариулж байв (Жамбадорж 1984, 502). 1652 онд V Далай ламыг Бээжинд ирүүлсний гол зорилго нь Манжийн хаан өөрийнхөө нэр хүндийг өргөх, өмнөд Монголд тогтоосон засаглалаа зөвтгөн бататгахад шашны нэр нөлөөг ашиглахад чиглэж байсан юм. Манжийн хаад Монголыг эзлэн эрхэндээ оруулсны дараа монгол ноёдын шашныг тэтгэн дэлгэрүүлэх бодлогыг залган авч шарын шашныг монголчуудын дунд өөрийн улс төрийн бодлогыг хэрэгжүүлэхдээ чадамгай ашигласан юм. Манжийн Дээд Эрдэмт хаан монголчуудын Юан улсын үеэс уламжлуулан тахиж байсан алтаар хийсэн нэг тохой, хоёр ямх өндөр Махагал бурхны шүтээний тахил н тусгай сүмийг Мүгдэн хотод байгуулжээ (В.Хайссиг 1998, 50)⁷. Энэ үйл явдал Манжийн хааныг бурхны шашныг тэтгэн дэлгэрүүлэгч, ивээн тэтгэгч гэсэн ойлголтыг өргөн олонд төрүүлэх зорилго бүхий байжээ. Мөн Манж улс эрэлхэг байлдаанч монголчуудын дунд номхон хүлцэнгүй, энэрэнгүй ёс, номлолыг гол болгосон бурхны шашин дэлгэрэх явдлыг дэмжиж байсан Мин улсын бодлогыг үргэлжлүүлжээ. Манжийн хаадын XVII зууны 30-аад оноос 1690-ээд он хүртэлх хугацаанд бурхны шашны талаар явуулсан төрийн бодлого нь шарын шашнаар дамжуулан монголчуудыг өөртөө татахын зэрэгцээ Монгол дахь байр сууриа бататган бэхжүүлэхэд чиглэжээ. Тэд бурхны шашны нэр нөлөө бүхий хутагтуудыг Монгол орныг захирах бодлогодоо ашигласны анхных нь Ар, Өмнөд Монголын шарын шашны тэргүүнийг тохоон өргөмжилсөн явдал юм. Өмнөд Монгол дахь шашны сүм хийдийг нэгдмэл удирдлага, төвтэй болгон захирахын тулд Өвөр Монголын Жанжаа хутагт Агваанчойндан (1642-1714)-ыг шарын шашны тэргүүнээр өргөмжилж, Долоннуурт сүм байгуулж өгчээ. Манжийн хаан 1733 онд Жанжаа хутагтыг Чин гүрний төрийн багш болгов (Дамчойжамсу 1996, 85). Тэгээд Халх, Хөх нуур, Түвэдэд Манжийн төрийн бодлогыг сурталчлах, хэрэгжүүлэх төлөөлөгч болгон түүнийг ашиглах болов. Өвөр Монголын шашны тэргүүн Жанжаа хутагтын хойд дүрүүдийг Түвэдээс тодруулж байсан нь мөн л

⁶ Өргөх цэс нь 1918 онд Богд хаант Монгол улсын үед Монгол улсын шастир арван боть зохиол бичихэд зориулж хошуудаас сүм, хийд хурлын газрыг уг, эхийг тодруулсан баримт юм. Эдгээрийг Банзрагч гуай 2000 онд эмхэтгэн Монголын хүрээ хийдийн түүх ном болгон хэвлүүлсэн болно.

⁷ В.Хайссиг. “Монголын шашин суртахуун”. Хөх хот, 1998. тал 50.

монголчуудын тусгаар тогтнолын төлөө хүсэл санааг Жанжаа хутагт мэт шашны зүтгэлтэнээр тэргүүлүүлэхээс сэргийлэн болгоомжилсон хэрэг юм. 1691 онд Манж нар Долоннуурын чуулганаар Халх Монголыг эрхэндээ оруулж авахдаа Халхын шарын шашны тэргүүнээр 1639 онд өргөмжлөгдсөн Жибзундамба хутагт Занабазар (1635-1723)-ыг хэвээр нь үлдээжээ (Галдан 1960, 106). Мөн нийт сүсэгтэн монголчуудад зориулан «Буяныг цугларуулагч» хэмээх сүм байгуулж өгчээ.

Энх-амгалан хаан (1662-1723) Монголын Лигдэн хааны үед орчуулагдсан бурхны шашны хөлгөн судар Ганжуурыг 1718-1726 оны хооронд дахин монголчлон хэвлэх зарлиг гаргаж, Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан (1736-1796) Ганжуурын тайлбар Данжуурыг 1742-1749 оны үед монгол хэлээр хэвлүүлжээ. Энх-Амгалан, Найралт төв (1723-1736), Тэнгэрийн тэтгэсэн хаадын үед нийт 230 гаруй боть ном судрыг түвэд хэлнээс монгол хэлнээ орчуулан Бээжинд модон бараар хэвлэн тараасан байна (В.Хайссиг 1998, 51). 1739 онд Манжийн хаан Бээжингийн Найралт төв Найрамдахуйн ордонд шарын шашны сургууль, сүм хийд байгуулж, Монголоос 500 залуу ламыг сургах зарлиг гаргаж байв. Монгол дахь бурхны шашны үзэл суртал болон сүм хийдүүдийн оюун санааны эх ундрага болж, удирдан чиглүүлэгчийн үүрэг гүйцэтгэж байсан Түвэдийн байр суурийг өөрчилж, энэхүү гол төвийн эрх, үүргийг Бээжинд шилжүүлэх бодлогыг Манжийн хаад баримталж байв. Манж нар шарын шашныг Чин улсын төрийн шашин хэмээн тунхаглаж, хутагт хувилгаадыг зүйл бүрээр ивээн хөхүүлж байв. Тэд бурхны шашны нэр нөлөөг Бээжинд өсгөх зорилгоор Монголын болон Түвэдийн олон хутагт хувилгаадыг байнга суулгаж, шашны төрөл бүрийн албан тушаалыг эрхлүүлж байжээ.

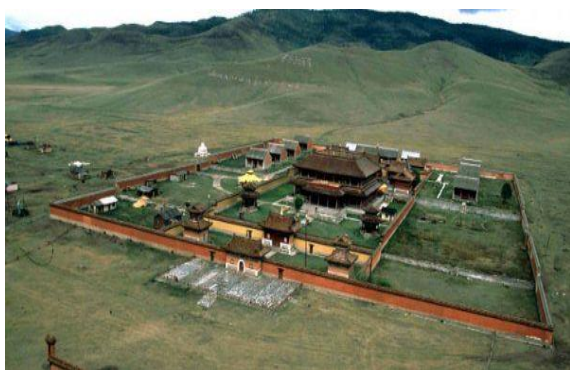
Манжийн хаад Монголын ноёд язгууртнуудыг Манжийн төрд үнэнч байлгаж, хүчин зүтгүүлэх зорилгоор нийслэл Бээжинд бэлэг сэлтийн хамт ирүүлж, ээлж дараагаар жасаанд суулгаж байсны адилаар нэр нөлөө бүхий том хутагт, лам нарыг «тунли ном унших жасаа»-нд дуудан ирүүлж байв. Ар, Өмнөд Монголын том лам, хутагт хувилгаадыг жилд нэг удаа Бээжин-гийн Найралт Найрамдах ордон сүмд зургаан сараар ээлжлэн суулгаж, Манжийн хааны амгалан эрүүл мэндийн төлөө ном уншуулдаг байжээ. “Тунли ном унших жасаа” бол Монголын том лам, хутагт хувилгаадыг баримтлан захирах, тэднийг Манжийн төрийн бодлогод дуулгавартай, үнэнч байлгах нэгэн чухал арга хэмжээ болж байв.

(“Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын Яамны хууль зүйлийн бичиг”. 57-р дэвтэр. УТНС. ГБС)

Манж нар Халхад Жибзундамба хутагт, Өмнөд Монголд Жанжаа хутагтыг шашны тэргүүнээр өргөмжилсөн боловч тэд өөрийн харъяат хүрээнээс бусад сүм хийдийг засаг захиргаа болон шашин номын хувьд захирах эрхгүй байв. Манж нар Монголын ноёд язгууртнуудыг дур зоргоороо сахил авч лам болох явдлыг төрийн хуулиар хязгаарлаж, зөрчигсөдийг шийтгэх болсон байна. Энэ талаар Манжийн хуулинд “аливаа тайж нар дуртайяа лам болсугай хэмээх нь буй бөгөөс, хууль ёсоор журганд мэдүүлж гуйн, магад гарахын тэмдэг бичиг авч лам болго.

Хэрэв магад гарахын тэмдэг бичиг авсангүй, зоригоор гэрээс гарахуй нь буй бөгөөс байцаахуйг алдсан чуулганы даргыг гурван сарын пүнлүү хас, засгийг нэгэн жилийн пүнлүү хас, туслагч тайжийг хоёр есөн мал торго. Магад гарахын тэмдэг бичиг авсангүй ламыг эргүүлэн хар болгогтун” (“Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын Яамны хууль зүйлийн бичиг”. 60-р дэвтэр. УТНС. ГБС) хэмээн заасан байдаг нь Чингисийн алтан ургийн тайж нар олноор лам болвол тэдний уламжлалт ямба, эрх дээр шашны эрх мэдэл нэмэгдэж, хүч нөлөө нь ихсэх аюулаас сэргийлсэн арга хэмжээ юм.

Манжийн хаад толгойлох үүрэг, нөлөө бүхий хутагт нарт тусгайлан хөрөнгө зардал гаргаж, сүм хийд байгуулж өгч байсан ба тэдгээрээс Халхын I Жибзундамба хутагтад зориулсан Амарбаясгалант/1736/, II Жибзундамбад зориулсан Дамбадаржаалин/1765/ хийдийг томхонд тооцдог.

Амарбаясгалант хийд нь [Сэлэнгэ](#) аймгийн [Баруунбүрэн](#) сумын нутагт, Бүрэнхаан уулын бэлд, Ивэн голын хөндийд оршино. [Манжийн Найралт төв хааны](#) зарлигаар Өндөр гэгээн [Занабазарын](#) дурсгалд зориулж тухайн үед [Их Хүрээ](#) байрлаж асан газар тус хийдийн барилгуудыг бүтээжээ. 1727 онд барьж эхлэн 1736 онд дууссан.

207м урт, 175м өргөнтэй хэрэм бүхий 40 гаруй сүм, дугантай байснаас өдгөө уг хэрэм дотор 28 сүм, дуган байна. 1943 онд хийдийг улсын хамгаалалтанд авч, 1988 онд дахин сэргээсэн байна.

Манжийн хаад монголчуудыг улс төрийн талаар салангид тархай байлгах төрийн бодлогодоо зохицуулан Монголын язгууртан ноёдоос хараат бус, тодорхой эрх мэдэл бүхий шашны хутагтуудыг хөхүүлэн дэмжиж байв. Манжийн эл бодлогын үр дүнд Монгол нутагт шашны том хутагтууд удаа дараагаар тодорч, тэдгээрийг хутагт мөн болохыг Манжийн хаан зөвш өөрөн шавь ардыг захирах тамга олгож, өргөмжилж байснаар тэд Монголын шашин сүм хийдийн хүрээнд өөрийн байр сууриа олж авч байв. Ингэхдээ Манж нар шавь нартай нэр нөлөө бүхий лам болгоныг бус, 500- гаас дээш тооны шавьтай хутагт хувилгаадад шавь захирах тамга олгохоор хуульчилснаа хожим 700 болгон нэмэгдүүлжээ. Тамгатай хутагтууд шашны эрх мэдлийн хувьд хэн нэгэнд захираг- дахгүй, шавь нараа захирах эрх мэдэлтэй бөгөөд захиргааны хувьд засаг ноёдын адил аймгийн чуулганы газарт харъяалагддаг. Тэдгээр тамгатай хутагт тусгай газар нутагтай бөгөөд шавь нар нь Манжийн төрийн алба гувчуураас чөлөөлөгдөж, зөвхөн өөрийн хутагт лам, түүний сүм хийдэд үйлчилж байв. Анх Манжийн хаанаас 1688 онд Халхын Эрдэнэ бандида хутагт Лувсанчойжижалцан, 1691 онд Зая бандида хутагт Лувсанпринлэй нарт шавь захирах эрх олгосон байна (Монгол улсын шастир” 2-р дэвтэр 1997, 54. 58). Монголын шашны хутагт хувилгаадын тоо

хурдацтай нэмэгдэж, шавь нар олшрох хандлага бий болсон тул эл явдлыг хязгаарлах, журамлан зохицуулах үүднээс хууль цааз тогтоон мөрдүүлжээ. Түүнд “зүй нь тамга олгуулваас зохихуй нь болбоос харъяа чуулганы даргын газраас магадлан байцааж, журганд мэдүүлсний хойно журганаас урьд ойр аху жанжин сайдуудад бичиг явуулж, түшмэл гаргаж дахин байцаагаад үнэхээр хүний тоо, газрын тоо нийлэлцэхүй нь болвоос сая тодорхойлон айлтгаж, тамга шагнаж өгөгтүн. Хамт нэгнээ хуурмагаар мэдээлсэн чуулганы даргыг нэгэн жилийн засгийн пүнлүү хасагтун” (*“Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын Яамны хууль зүйлийн бичиг”*. 60-р дэвтэр. УТНС. ГБС) хэмээн том хутагт, лам нарт тамга олгох журмыг хуульчилжээ.

Монгол нутаг тулааны шашныг шүтэх явдлыг албан ёсоор цаазлан хориглож, зарим үед зөвхөн шарын шашныг чандлан сахих талаар зарлиг гаргахад хүрч байв. Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан 1789 онд “шарын шашны ёсыг эрхэмлэвээс зохих явдлыг зүй нь тэдэнд сэнхрүүлэн ухуулж, нэгэн адил дагаж явуулбаас зохихын тул, урьд буулгасан зарлигийг ёсоор сийрүүлж, харъяат явдлын яаманд тушааж, Хол дахиныг амар болгогч хотын жанжин, Хүрээнд суух сайдад явуулж, өөр өөрийн газраас уламжлан Жибзундамба хутагт лам нар, Хөх хотын хутагт лам нарт тодорхойлон сэнхрүүлэн ухуултугай”⁸ хэмээн зарлиг буулгасан байдаг нь Монгол нутагт улааны шашин шүтэх байдал мэр сэр байсныг таслан зогсоохыг оролдсон хэрэг юм.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв.

1. Монгол шарын шашин дэлгэрэх болсон шалтгаан, нөхцөл байдал.
2. Анхдугаар богд Өндөр гэгээн Занабазарын түүх намтар, бүтээлийн талаар.
3. Монгол дахь шарын шашны эерэг болон сөрөг хүчин зүйлсийн тухай.

Унших номын нэрс

1. “Халх журам”. УБ., 1963.
2. Саган сэцэн. “Эрдэнийн товч”. УБ., 1961.
3. С. Пүрэвжав. “Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх”. УБ., 1978.
4. Галдан. «Эрдэнийн эрхи хэмээх түүх болой». УБ., 1960.
5. Жорж Драйфус 2003: Алга хавсархын дуун (Georges G. D. Dreyfus 2003: The Sound of Two Hands Clapping. A Phillip E. Lilienthal Book in Asian Studies.)

Тест

⁸ “Хөх хотын түүхэн монгол сурвалж бичиг”. 6-р дэвтэр. Хөх хот, 1989. тал 471.

1. *Шарын шашин монгол оронд дэлгэрснээр эерэг болон сөрөг нөлөөг Монголчуудад үзүүлсэн гэж үздэг. Сөрөг нөлөөг дурьдахдаа илүүц зүйл дурьдсан бол аль нь вэ?*

- A. Монголчууд хүлцэнгүй болж, эртний дайчин чанараа алдсан
- B. Төрд итгэх үзлийг саармагжуулсан
- C. Түүх соёлын гайхамшгууд бий болсон
- D. Хүн амын өсөлт зогссон
- E. Илүүц зүйл байхгүй

2. *Монголд шарын шашныг дэлгэрүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн хүн?*

- A) Зонхов Лувсандагва B) III Далай лам Содномцямж
- C) Ловон Бадамжунай D) Пагба лам Лодойжалцан

3. *Монголоос тодорсон анхны хувилгаан нь:*

- A) Өндөр гэгээн Занабазар B) Далай лам Содномжамц
- C) Жалханз хутагт Дамдинбазар D) Богд Жабзандамба

4. *Монголд шарын шашин дэлгэрсний түүхэн учир холбогдолд аль нь хамааралгүй нь аль вэ?*

- A) Бусад орны шашин дэлгэрэхэд сөрөг нөлөө үзүүлсэн
- B) Монголд Энэтхэг, Түвэдийн соёлын зарим ололтыг дэлгэрүүлсэн
- C) Монголчууд нэгэн шүтлэгтэй болсноор оюун санааны барилдлагаар холбогдсон
- D) Овгийн байгууллын үлдэц, бөөгийн мөргөлийн зарим зан үйлийг халсан

5. *Халх буюу Ар Монголд байгуулагдсан анхны хийд нь аль вэ?*

- A) Чойжин ламын хийд B) Дамбадаржаалан хийд
- C) Амарбаясгалант хийд D) Эрдэнэзуу хийд.

Ном зүй

В.Хайссиг. *Монголын шашин суртахуун*. Хөх хот, 1998.

Галдан. *Эрдэнийн эрхи хэмээх түүх болой*. УБ, 1960.

Дамчойжамсу. *Цагаан лянхуа эрхэс*. Бээжин, 1996.

Жамбадорж. *Болор толь*. Хөх хот: 1984.

Жиничи, Яно. *Киндай мооко ши кэнкю (Орчин үеийн монголын түүхийн судалгаа)*. Токио: 1925.

Л.Хүрэлбаатар. *Судар шашидирын били*. УБ, 2002.

П.Лхам. *Халх Монгол дахь бурханы шашны сүм хийд, хуврагийн чуулганы тогтолцоо*. УБ,

Сагансэцэн. *Эрдэнийн товч*. УБ: 1961.

Түүх, Монголын Улсын. *Монголын Улсын Түүх*. УБ: 2003.

Хэн, Сяо Да. *Монголын зан заншлын тухай тэмдэглэл - Монгол түүх, хэл бичиг*. Бээжин: 1960.

“Монгол улсын шастир”, 2-р дэвтэр. УБ, 1997.